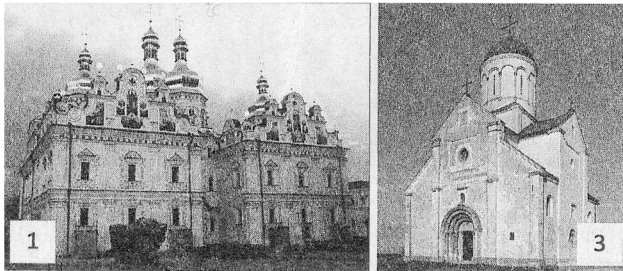

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯН**

О. М. Бут, В. І. Шабельніков

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(Деякі актуальні питання середини ІХ - початку ХХ ст.)

Донецьк 2014

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯН

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(Деякі актуальні питання середини ІХ – початку ХХ ст.)

Навчально-методичний посібник
для студентів природничих і економічних факультетів
вищих навчальних закладів

Донецьк 2014

УДК 94/477/ /076/

Автори: *О. М. Бут*, доктор історичних наук, професор;
В. І. Шабельніков доктор історичних наук,
професор кафедри історії слов'ян

Рецензенти:

А. В. Гедьо – доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії (Донецький національний університет);

Р. О. Литвиненко – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії (Донецький національний університет);

*Рекомендовано до друку вченою радою
Історичного факультету
Донецького національного університету
Протокол № 5 від 22.01.2014*

Бут О. М. Історія України (З деяких актуальних проблем середини IX – початку XX ст.). Навчально-методичний посібник / О. М. Бут, В. І. Шабельніков. – Донецьк: ДонНУ, 2014. – 85 с.

Навчально-методичний посібник містить рекомендації з урахуванням новітньої літератури та документів по вивченню історії України середини IX – початку XX ст., питання проблемного характеру, завдання для самостійної роботи, теми рефератів, тести та списки літератури.

Для студентів і викладачів вищих навчальних закладів, а також усіх, хто прагне пізнати суть і наслідки подій зазначеного періоду української історії.

УДК 94/477/ /076/

© Бут О. М., 2014

© Шабельніков В. І., 2014

© ДонНУ, 2014

ПЕРЕДМОВА

Пропонується до вашої уваги навчальний посібник з Історії України кінця IX – початку XX ст., яка вивчається студентами неісторичних спеціальностей. Цей період надзвичайно цікавий, захоплюючий, але разом з тим складний і драматичний, насичений великими подіями та визначними історичними особами, що дає можливість студентам поглиблено вивчати історію України, визначати фактори, які впливали на розвиток подій та процесів на території нашої країни.

Навчальний посібник скомпонований за тематико-хронологічним принципом, що відповідає учбовому плану курсу «Історія України» для економічних і природничих спеціальностей. Звертаючись до його порад, питань, завдань та тестів можна поповнити і перевірити свої знання з тієї чи іншої теми, звернути увагу на недостатньо засвоєний матеріал. Шукаючи відповіді на запитання, завдання і тести даного посібника студенти будуть звертатися до першоджерел, монографій, довідкових видань, це сприятиме поглибленню їх знань.

Використання матеріалів посібника не вичерпує фактологічну базу вивчення курсу Історії України даного періоду. Воно лише дає змогу доповнити самостійну роботу студентів для підготовки до семінарських занять, написання модульних контрольних завдань, та для закріплення лекційного матеріалу.

Особливістю навчального посібника є те, що в ньому використовуються модульні технології навчання з урахуванням новітніх документів і літератури, нових підходів до ряду дискусійних проблем курсу історії України, що буде сприяти ефективному повторюванню та якісному засвоєнню запропонованих матеріалів.

На наш погляд, цей посібник може стати корисним для викладачів вузів та вчителів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, а також для всіх, хто прагне пізнати суть і наслідки подій минулого.

Тема 1.

Київська Русь

План

- I. Політичний устрій та соціально-економічний розвиток Давньоруської держави.
- II. Культура русичів.
- III. Феодальна роздробленість Київської Русі: причини і наслідки.

Джерела і література

1. Безпалов М. Є., Бут О. М., Добров П. В., Шабельніков В. І. Історія України: погляд із сьогодення. – Донецьк, 2004. – С. 19–35.
2. Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі. – К., 1989.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1991.
4. Котляр М. Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава. – К., 1996.
5. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984.
6. Савченко Н. М., Подольський М. Н. Історія України: модульний курс. – К., 2006. – С. 8–47.
7. Субтельний Орест. Украина: история. – К., 1994.
8. Толочко П. Київська Русь. – К., 1996.
9. Толочко П. Літописи Київської Русі. – К., 1994.

Теми рефератів

1. Виникнення Руської держави. Кому ми цим зобов'язані?
2. Форма державності Київської Русі.
3. Хрещення Київської Русі та його значення.
4. Міжнародні зв'язки Київської Русі.
5. Роль і місце Галицько-Волинського князівства в історії українського народу.

Одним із найяскравіших політичних феноменів IX–XII ст. є Київська Русь, яка започаткувала державотворчу традицію, відкрив шлях українському народу до найвищого рівня своєї політичної організації – суверенної Української держави.

Методичні поради

Розглядаючи перше питання, студенту треба виходити з того, що в історичній літературі про походження Давньоруської держави існують дві теорії. По-перше, норманська, послідовники якої вважали норманів (варягів) засновниками держави в Давній Русі. Ця теорія була сформульована у другій чверті XVIII ст. німецькими вченими-істориками, членами Петербурзької Академії наук Г. Байєром та Г. Міллером, котрі служили на той час у Росії. Спираючись на наведену Нестором-літописцем легенду про запрошення варягів ільменськими слов'янами на правління Руссю, ці вчені висунули тезу про скандинавське походження Давньоруської держави. Їх прихильниками були німець Л. Шльоцер, росіяни О. Шахматов та М. Погодін, українець Д. Дорошенко та ін.

Основоположником антинорманської теорії походження державності у східних слов'ян був М. Ломоносов. Він у відповідь на твердження про важливість германських впливів та нездатність слов'ян створити власну державу доводив, що задовго до появи на території слов'янських земель варягів у слов'ян вже склалися передумови для утворення держави.

Йдеться про велике об'єднання антів у IX ст., що засвідчив готський історик Йордан. Згодом головну роль в етнічній консолідації проукраїнських племен перейняло на себе плем'я полян, «яких тепер зовуть Русь», за висловом батька літописання Нестора. До полян тяжіли сусідні племена сіверян і древлян, що привело наприкінці VIII – 1 пол. IX ст. до утворення проукраїнського державного об'єднання Руська земля з центром у Києві. За князя Аскольда вона стала могутньою країною середньовіччя, де інтенсивно формувалися феодальні відносини. Хоча князь Аскольд з часткою дружинників під

час одного походу на Константинополь прийняли християнство, більшість населення поклонялась язичницьким богам.

На північ від Руської землі, у Славії, до приходу варяга Рюрика з дружиною, слов'янські племена ворогували. Тільки з його смертю, воєвода Рюрика Олег змушений забиратися геть, спустившись вниз Дніпром, у 882 р. дістався Києва. Скориставшись незадоволенням прохристиянською політикою Аскольда і Діра завдяки місцевим вельможам-язичникам, Олег убив князів. Він оголосив Київ столицею об'єднаних Славії (Новгородська земля) і Куявії (Руська земля): «Се бути мати градам руським». Це і поклато початок єдиній ранньофеодальній державі Русі (за визначенням М. Грушевського – Київська Русь) із самодержавною формою правління. За припущенням академіка НАН України П. Толочка кроваве захоплення княжого престолу в Києві Олегом є не норманським завоюванням, а державним переворотом, здійсненим за допомогою людей з оточення київських князів.

Часто утворення Давньоруської держави пов'язують із державним гербом тризубом. За свідченням М. Котляра, – йдеться про родовий княжий знак, бо у своїх книгах князі, подібно до Людовика XV, писали: «Держава, тобто князь...». До речі, спочатку (за часів Олега, Ігоря, Святослава) був не тризуб, а двузуб, третій зуб з'явився тільки у Володимира, позашлюбного сина Святослава. Щоб відокремити від законних дітей, Святослав «домалював» третій зуб до знаку Володимира. Нащадки Володимира майже століття носили цей знак (до середини XII ст.). Відроджено тризуб за ініціативою М. Грушевського у 1918 р. Сьогодні тризуб – основа Державного герба України.

Проти поглядів Г. Міллера, посилянь на суперечливі сюжети редакцій «Повісті минулих літ» Нестора-літописця та баварські хронічки в розвиток ідей М. Ломоносова з обґрунтуванням авхтонної (місцевої) концепції походження Давньоруської держави і слова «Русь», виступили російські (М. Карамзін, С. Соловйов, В. Ключевський, Б. Рибаків) та українські (М. Костомаров, О. Єфи-

менко, М. Грушевський, П. Толочко) учені. До нашого часу є прихильники обох поглядів стосовно цього питання.

Студенту для характеристики політичного устрою необхідно виходити з того, що Київська Русь була найбільшою політичною формацією середньовічної Європи. У міру розвитку держави її населення ставало більш космополітичним за культурною орієнтацією, етнічно строкатим і дедалі більш розширеним соціально. У суспільно-політичному житті брали участь форми демократії, які залишилися від родоплемінного періоду та досить довго зберігалися. Значну роль відігравали збори мешканців – віче, як орган народовладдя. Воно вирішувало проблеми виборів князя, судові справи, оголошення війни та складання миру. Певною мірою віче виконувало й законодавчі функції. Главою держави був Великий князь Київський, який поєднував у своїх руках військові, судові й адміністративні функції. Номінально він спирався на раду бояр. Регламентація життя у державі відбувалася на підставі зводу законів «Руська правда» Ярослава Мудрого.

Князі Київської Русі (від Олега до Ярослава Мудрого) у внутрішній політиці надавали великого значення створенню та укріпленню держави. Це, по-перше, відбувалося шляхом розширення територіальних кордонів (шляхом «батога та пряника»). За Володимира завершується формування території Київської Русі. І, нарешті, по-друге, заради укріплення держави, перші князі проводили реформи. Олег та Ігор змінили ставлення до сенсу й ролі військових походів дружини. По завершенню таких походів на Константинополь, вони започаткували підписання договорів. Перший договір Олега (торговельний, 907 р.), як і другий – 911 р. сприяв посиленню міжнародного авторитету староруської держави. Поновив практику заключення договорів князь Ігор (похід 943 р., угода 944 р.).

Княгиня Ольга вивчила умови релігійної реформи і провела додаткову реформу. Суть останньої – упорядковане збирання данини (встановлено норму – урок; призначався час, пункти збирання – погости). Князь Святослав розширив міжнародний авторитет дер-

жави, провів більшу частину життєдіяльності у військових походах на Захід та Схід. Він започаткував адміністративну реформу, за якої у трьох ключових землях було призначено намісниками своїх синів. Для того, щоб збагнути, як це важливо, досить пригадати, наскільки не випадково за визначення М. Грушевського «Святослав – козак у сідлі».

Найбільшими реформаторами визнані Володимир Великий і Ярослав Мудрий (до речі, обидва потрапили у номінацію «Великих українців» телевізійного проекту Савіка Шустера 2008 р., а Ярослав зайняв найвищий щабель серед 100 номінантів). Про сутність, результати і наслідки їх реформ для студента можуть статися корисними зведені порівняльні таблиці № 1 та № 2 реформ Володимира і Ярослава (див.: Безпалов М. Є. Історія України: семінари, кредитно-модульний зріз: навч. посіб. для студентів / М. Є. Безпалов, О. М. Бут, Т. І. Мармазова, В. І. Шабельников. – ДонНУ, 2009. – С. 12–14).

Заслуговує на увагу студента соціальна піраміда давньоруського суспільства. Верхівку цієї піраміди посідали **князі** та **бояри**. Вони мали найбільшу владу і були найбільшими землевласниками. Якщо тільки син князя міг бути князем, то боярські роди формувалися з місцевої родоплемінної знаті і впливових дружинників, які за військову службу отримували від князів земельні маєтки.

Привілейованою соціальною групою біло **духівництво**. На середніх щаблях суспільної піраміди перебували міська заможна верхівка і купці, а нижчі щаблі посідали: смерди, люди, закупи, рядовичі, челядь, наймити, холопи, ізгої. Найчисленніша група того-часного населення – **селяни-смерди**. Вони були особисто вільними, мали власне господарство, землю, мешкали в князівських селах і платили князеві **данину**.

Слід нагадати, що Київська Русь уникла рабовласницького устрою і відкрила новий, феодальний устрій в історії народів Східної Європи. Про його відмінність свідчить те, що основними землевласниками тоді були князі. Великий князь київський вважався головним

власником землі. Залежні від нього удільні князі володіли окремими землями – Чернігівською, Переяславською, Волинською, Галицькою тощо. Проте поступово склалося **вотчинне землеволодіння**. Воно передбачало закріплення територій за певною гілкою князівського роду. У Київській Русі та Галицько-Волинській державі були дві основні форми землеволодіння: умовне (*помістя*) і безумовне (*вотчина*).

Тягар повинностей лягав на плечі селян. Працюючи на землі землевласника, вони мушили або *певний час працювати на пана*, або *віддавати йому частину продуктів*, вироблених у власному господарстві, або сплачувати *грошовий податок*. У Київській Русі селяни здебільшого віддавали землевласникам продукти (данину). З часом набув поширення *грошовий податок*. До найдавніших форм збирання данини належало полюддя.

Княгиня Ольга запровадила фіксовані розміри данини – *уроки*: спершу від кожного будинку-двору – диму (*подимне*), а згодом від кожного земельного наділу – від рала. Сплачували данину медом, воском, збіжжям, хутрами. Інша форма повинностей – *відробітки*. Їхня роль зростала, коли землевласники прагнули отримати сільськогосподарську продукцію для продажу з власних великих господарств, де й відробляли залежні селяни. Крім того, сільське населення було змушене брати участь у будівництві міст та укріплень.

Характеризуючи економічний розвиток, треба зазначити, що провідним заняттям населення було **сільське господарство**. Воно знало декілька систем землеробства. Урожаї перевищували попит, у зв'язку з цим розвивався ринок. Чільне місце, як і раніше, посідало **рільництво**. Русичі навчилися застосувати плуг. Вирощували різноманітні овочі: капусту, ріпу, огірки, гарбузи, часник, моркву, буряки, цибулю. Плекали наші предки й *сади*, *віддаючи перевагу яблуням, грушам, сливам, вишням*. Важливою галуззю сільського господарства було **тваринництво**: русичі розводили велику рогату худобу, свиней, овець, коней. У сільськогосподарських роботах застосо-

ували коней. Істотного поширення набули **промисли**: мисливство, рибальство та бджільництво.

Помітне місце займали **ремесла**. До нас дійшли 150 назв тільки залізних виробів. Ремісники мали понад 60 професій. Ремесла розвивались як у господарстві феодала, так і на вільній міській основі. Провідна галузь ремісничого виробництва – **видобуток заліза**, поширеним відповідно було й **залізоробне ремесло**. На 12–13 ст. припав розквіт **склоробства**. Поважною справою було й **гончарство**. Крім названих, розвивалися й інші ремесла: обробка кістки, дерева й каменю, виготовлення цегли й вапна, кравецьке, шевське, обробка шкур, ткацьке тощо. Цікаво, що процес вільного розвитку ремесла та торгівлі проходив саме так, як і в Європі. У XII–XIII ст. посадські майстри та купці (як і в інших країнах) об'єднувалися у корпорації. У містах мешкало до 15 % населення Русі. У XIII ст. налічувалося близько 300 міст і поселень міського типу.

Розвиток *зовнішньої торгівлі* визначало розташування руських земель – на перетинах важливих міжнародних торговельних шляхів. Це відомий шлях «з **варяг у греки**» (до Візантії), Соляний (до Центральної та Західної Європи) та Залозний (до Кавказу й Арабського Сходу) шляхи.

На руських землях ходили карбовані гроші інших держав – здебільшого арабські та візантійські монети. Першим почав карбувати власну монету Володимир Великий – **срібники** й **златники**. Ці монети поклали початок вітчизняній монетній справі.

Мало хто із нас, шановний студенте, зазвичай виймаючи із гаманця купюру вартістю в одну гривню, замислюється над її походженням і назвою. Як стверджує відомий історик і знаний фахівець з нумізматики, член-кореспондент НАН України М. Котляр, перші гривні з'явилися на початку XI ст. у роки правління Володимира Великого, коли на ринку гостро бракувало грошей. Їх виплавляли із непридатних для обігу монет і використовували як засіб накопичення, а також у торгівлі між князями, боярами, багатими купцями. За одну гривню можна було купити хутор на 5–6 дворів або

кращого бойового коня, який коштував 20 корів, або звичайних 10 коней (хіба не цікава картинка звичаїв?!). Київські гривні не пережили монголо-татарської навали. Студент може простежити торговельні зв'язки Київської Русі, з'ясувати, чим саме торгували руські купці.

На завершення першого питання студент наголошує, що Київська Русь була найбільшою державою середньовічної Європи. Вона займала територію майже 800 тис. км² з населенням, за різними підрахунками – від 3 до 12 млн. осіб. Це була ранньофеодальна держава на чолі з монархом, влада якого обмежувалася боярською думою і віче. Державі була притаманна соціально-класова структура. Починаючи від 30-х років XII ст., у Київській Русі значно посилювалися відцентрові тенденції. Донедавна міцна і непорушна держава почала трансформуватися у федерацію (конфедерацію) півтора десятка князівств і земель. Розпочиналася доба феодальної роздробленості.

Переходячи до **другого питання**, треба мати на увазі, що успіхи східних слов'ян у розвитку господарства, їх об'єднання в єдиній державі сприяли розвитку культури як матеріальної (про це уже йшлося під час характеристики економічного життя, побуту), так і духовної. До першої відносяться знаряддя праці, житло, архітектурні споруди, одяг, а також трудовий досвід людей. До другої – релігія, освіта, наука і мистецтво. Якісні соціально-економічні зміни вимагали відповідних зрушень і у сфері ідеології.

Увагу княжого двору привертало християнство, яке пускало коріння завдяки Аскольду, Ользі, Ігорю.

Посівши великокняжий трон, Володимир спробував модернізувати язичництво. Проте стара язичницька віра не сприяла процесу формування нових суспільних відносин, її державотворчий потенціал був явно недостатнім для великої поліетнічної держави Київська Русь.

Як і в наші дні перед українським народом постало питання вибору шляху подальшого вибору – євроінтеграційного чи євразійського, в схожій ситуації опинився князь Володимир. Йшлося про

напряма до цивілізації християнської Європи чи йти за недбалими на той час і традиційно несприятливими для слов'ян релігійними догмами та традиціями народів Азії та Сходу. Князь Володимир лише 988 р., після ретельного ознайомлення з провідними віровченнями, запровадив **християнство**, як єдину релігію за візантійським взірцем. Хрещення Русі, як показало життя, стало найголовнішим досягненням Володимира. У результаті християнство стало державною релігією, на яку спиралася світська влада.

Не випадково Володимира в народі назвали Великим, а церква нарекла його Святим. Щоправда, християнізація Київської Русі відбувалася повільно, зі значним опором і запізненням Новгородської землі.

Прийняття християнства відкрило двері стимулюючим культурним впливам в усіх сферах життя. Особливо воно сприяло розвитку освіти, розвинуло і зміцнило зв'язки Київської Русі з державами Західної Європи, збагатило існуючу культуру кращими надбаннями християнського світу. У 2008 р. в Україні за участю Вселенського патріарха (Константинополь) вперше на державному рівні, як національне свято, було урочисто відзначено 1020-річчя прийняття християнства. Воно сприяло поширенню писемності, започаткованої ще «руськими письменниками», авторами найдавніших рукописів та записів княжих указів. Застосування слов'янської абетки великих просвітителів болгар Кирила і Мефодія спричинило новий етап писемності й освіти. До XI ст. належить початок літописання. Найбільш відому «Повість минулих літ» написав монах Нестор, де йшлося «звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала». Видатними писемними історичними творами стали «Київський літопис» та «Галицько-Волинський літопис». Вони базувалися на різних джерелах: оповіданнях, народних переказах, житіях святих, іноземних хроніках. І сьогодні привертають увагу церковні твори митрополита Іларіона, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Києво-Печерський патерик» тощо.

Поряд із літописами, церковними творами значне місце посідала перекладна світська література (збірка цитат з античної літератури «Пчола» та «Золота цеп» з писаннями Кирила Туровського тощо). Суспільне життя Русі-України найяскравіше відображено невідомим автором (але мудрою людиною!) у «Слові о полку Ігоревім». Сюжетом твору стала історія походу Новгород-Сіверського князя проти половців у 1185 р. Автор засуджує князівські міжусобиці, з боєм розповідає про горе, яке зазнавала країна від ворогів. Мудрість автора не стільки у хвилюючому заклику до об'єднання Русі проти зовнішніх ворогів, скільки у чіткому визначенні шляхів його реалізації. Визначенням високої художності «Слова...» став його переклад багатьма сучасними мовами світу і святкування його 800-річчя за ухвалою ЮНЕСКО у 1985 р.

З хрещенням Русі-України, при церквах, соборах відкривалися школи. Першу школу у Києві відкрив Володимир Великий, де діти бояр і знаті вчилися читати, писати, співати церковних пісень, оволодівали грецькою мовою. З таких закладів виходили освічені священники, писарі. Ярослав Мудрий до шкіл залучав здібних дітей і простих міщан. За його ініціативою при Соборі св. Софії була сформована величезна бібліотека.

Під впливом Візантії, з поширенням писемності і освіти розвивалася наука. Мова йдеться про доступ до наукових знань грецького та римського світів – про природу Василя Великого («Шестиднев»), дещо із філософських творів Аристотеля, Платона. Знання з математики зводилися до чотирьох дій над числами, дробів та нарахування відсотків, а з медицини – практикою знахарів. Особливістю розвитку наукових знань у Київській Русі, здається, стала зверхність іноземного впливу проти власної наукової думки. Тому приклад філософські погляди митрополита Іларіона.

Важливим чинником розвитку культури України-Русі стало ремісництво (про нього йшлося під час висвітлення першого питання) та зодчество. Єдине, що потребує уваги стосовно ремісництва – це те, що його вироби були не тільки предметом повсякденного попиту, але

й художньої майстерності. Характерно, що поступово русичі вивільнялися від впливу візантійської культури на користь нового своєрідного стилю живопису й архітектури.

Споруди зодчих вражали розмірами, пропорційністю та красою внутрішнього оздоблення. Символом розквіту Київської Русі (а сьогодні – візитною карткою України) визначається **Софійський собор**, який знаходиться під охороною ЮНЕСКО. Нещодавні дослідження графіті на фресках із зображенням св. Василя дали підстави для версії про зведення цієї святині в 1011 р. на відмову від офіційної дати 1037 р. Запропоновану науковцями Собору нову дату підтвердила ЮНЕСКО, за ініціативою якої у 2011 р. відсвяткували 1000-літній ювілей. Культурою спорудою став ансамбль **Михайлівського золото верхового собору**, який діяв до 1930-х рр. і поновлений в умовах незалежної України.

Серед збережених храмових споруд Волині найстаршим є **Успенський собор у Володимирі**, збудований за князя Мстислава Ізяславича в 1160 р.

Чудові храми і палаци були споруджені у Чернігові, Переяславі, Галичі.

З-поміж пам'яток образотворчого мистецтва шедеврами світового рівня є **мозаїки Софійського та Михайлівського соборів у Києві**. Крім мозаїк і фресок, храми оздоблювали **іконами**, яким сьогодні надають особливої шани.

Перші ікони привозили на Русь із Візантії. Так, шанованою на Русі була **ікона Вишгородської Богоматері**. Її привезли в середині 12 ст. з Константинополя. Вона прикрашала храм святих Бориса і Гліба у Вишгороді, звідки князь Андрій Боголюбський 1155 р. вивіз її до Владимира-на-Клязьмі. У 2000 р. на Волині віднайшовся ще один шедевр константинопольського малярства 11–12 ст. – **Холмська ікона Богородиці**. Незабаром після впровадження християнства на наших теренах виникали місцеві осередки іконопису. Створювали ікони в іконописних майстернях у монастирях Києва, Чернігова, Галича. Унікальною пам'яткою цього малярського осередку є **ікона**

Богородиці зі святими Антонієм та Феодосієм Печерськими в Києво-Печерській лаврі.

Студенту важливо привернути увагу до сьогодні актуальної і складної проблеми – етнічної структури Київської Русі. Її суть в питанні: що існувало в Давньоруській державі – стійка єдина давньоруська народність чи окремі праєтноси українців, росіян, білорусів?

Традиційними для російської історіографії було твердження, що витоки українського і білоруського народів відносять до пізнього середньовіччя (XIV–XV ст.), а Київська Русь – це «общевосточно-славянское государство». М. Карамзін 200 років тому Київську Русь включив до національної історії Росії як першу російську державу. Перефразовуючи київського літописця Нестора, М. Карамзін проголосив княжий Київ «матір'ю городів російських». За класиком російської історичної науки В. Ключевським, у давньоруську добу зародився «руський» народ, який породив три гілки «общеруського» народу. Поділяв парадигму «єдиної руської народності» й М. Костомаров, він також визнавав існування в «удільновічову» добу єдиного «руського» народу як великого етнічного цілого.

Офіційна радянська історична наука на чолі з академіком М. Покровським, аж до погрому його школи 1936 р., розглядала етнічні процеси в київській Русі фактично з позицій М. Грушевського. Він ще в 1904 р., у перших томах «Історії України-Руси» категорично заперечував домагання Московської Русі на частину давньоруської спадщини, спадкоємцем якої, на його думку, є виключно «українсько-руська народність»: «Київська держава, право, культура були утвором однієї народності, українсько-руської; Володимиро-московська – другої, великоруської... Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII вік...». Сьогодні в російській, як і в радянській історіографії в повоєнний період значного поширення набуло твердження про Київську Русь як «колиску» трьох братніх народів – російського, українського й білоруського, що начебто вони походять від єдиного

кореня – давньоруської народності. Така концепція була прийнята схвально радянським керівництвом, оскільки сприяла зміцненню внутрішньої єдності СРСР, а сьогодні її використовують для утворення Євразійського союзу.

Питання щодо формування давньоруської народності й досі лишаються відкритими. Подальші пошуки істини вимагають від дослідників максимального дистанціювання від політичної кон'юнктури, розширення кола джерел. Так, на переконання знаних науковців професорів В. Іваненка та Г. Кривчика, вживання терміна «Стародавній руський народ» стосовно населення Київської Русі має під собою більше наукового підґрунтя, ніж «український народ», «українці». Хоча мають право на існування й інші думки з цього приводу.

Одним з основних чинників існування народності є власна мова. Як довів на початку минулого століття академік А. Кримський, «жива мова Півдня XI ст. стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлено. Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI ст. – це цілком рельєфна, яскраво індивідуальна лінгвістична одиниця». Лінгвістичний аналіз новгородських берестяних грамот XI–XII ст., за ствердженням професора В. Борисенка, свідчить про відособленість давньоновгородського діалекту від інших східнослов'янських діалектів. У XII ст. на зміну назві «Русь» стосовно українських земель приходиться назва «Україна». З її появою («Іпатіївський літопис» 1187 р.) український етнос став виступати на політичній арені як окремо сформована історична спільнота.

Підсумовуючи друге питання, студент наголошує, що Ярослав, якого через декілька століть історики назвали Мудрим, досяг найвищого розвитку та найбільшого підйому Київської Русі. Всі свої зусилля великий князь спрямував на продовження справи Володимира – посилення єдності, централізації держави, її європеїзацію. За його правління в Києві було збудовано багато монастирів та храмів. У 1051 р. без відома константинопольського патріарха Ярослав призначив главою руської церкви Іларіона, що мало за мету

звільнити вітчизняну церковну ієрархію з-під контролю Візантії. Він залишив після себе володіння, котре простиралося від Балтійського до Чорного моря і від Оки до Карпатських гір.

Переходячи до **третього питання**, треба визначитися з поняттям феодальна роздробленість. На етнічних українських землях її хронологічні рамки охоплюють перші десятиліття XII – наприкінці XIV ст.

З'ясувати об'єктивні та суб'єктивні причини феодальної роздробленості Київської Русі – одне із завдань студента.

Серед об'єктивних, в першу чергу:

- досягнення удільних князівств і земель в економічному розвитку рівня центру;

- етнічна неоднорідність населення держави;

- напади кочівників, особливо половців.

По-друге, як суб'єктивні:

- небажання окремих удільних князівств, земель сплачувати податки Центру, відособлення в окремі політичні утворення;

- відсутність сталого порядку успадкування влади на Київському престолі;

- міжусобиці удільних князів; відсутність авторитетного князя на Київському престолі.

У більшості зазначені причини можуть стати уроком історії для політичної еліти сучасної України, особливо бюджетонаповнюючих регіонів. Це призвело до зміни одноосібної монархії на федеративну. Серед десятка князівств виділились Ростово-Суздальське, Полоцько-Пінське, Галицько-Волинське та Новгородська земля.

Після смерті Ярослава Мудрого в 1054 р. почався поступовий занепад Київської держави. Усі спроби княжих з'їздів (1097, 1100, 1101, 1107 рр.) заблокувати негативні тенденції та припинити міжусобиці закінчилися невдачею.

Останнє намагання відновити колишню велич та могутність Київської Русі припадає на період князювання Володимира Мономаха.

Характерною рисою роздробленості був її прогресуючий характер. Так, якщо у XII ст. утворилося 12 князівств (земель), то станом на початок XIII ст. їх кількість досягла вже 50, а у XIV ст. їх було вже 250.

Роздробленість є надзвичайно суперечливим явищем: з одного боку, вона серйозно ослабила державу у політичному та воєнному плані, з іншого – органічно сприяла розвиткові економіки та культури на місцях.

Треба зазначити той факт, що роздробленість не означає цілковитого політичного розпаду єдиної державної структури Київської Русі. Давньоруська держава просто змінює форму: на зміну одноособній монархії приходить монархія федеративна (спираючись на принцип «колективного суверенітету», Руссю правила група найсильніших та найвпливовіших князів з династії Рюриковичів). Навіть у період роздробленості держава характеризується певною внутрішньою єдністю, про що свідчать збереження внутрішніх установлених економічних зв'язків, однакова дія загальноруського законодавства у всіх князівствах (землях), існування єдиних для всієї Русі релігії та культури.

Період феодалної роздробленості є закономірним етапом розвитку суспільства, адже роздробленість – не особливість Київської Русі, а загальноєвропейська тенденція. Саме в цей час відбулося остаточне формування феодалної системи.

Галицько-Волинська держава в межах зазначеної системи виділялася, вона утворилася 1199 р. у результаті об'єднання волинським князем Романом Галицького і Волинського князівств. Він здійснив ряд переможних походів проти агресивних сусідів і невдовзі, як зазначають літописці, володів майже всіма землями і князями від Дніпра до Чорного моря і Дунаю. Але у 1205 р. під час нового військового походу Роман загинув. Тільки через 40 років його синові Данилу вдалося відновити Галицько-Волинське князівство. Він не лише зібрав колишні землі в єдину державу, а й сприяв її економічному і культурному піднесенню. Визнавши залежність від Золотої

Орди, Данило готував антитатарську коаліцію. Йому вдалося таким чином об'єднати більшість українських земель. Заслуговує на увану студента, як Данило Галицький прагнув звільнити Русь-Україну від монголо-татарського іга. Реалізуючи ідею створення міжнародної антиординської коаліції, він:

1) налагодив союзницькі відносини з Польщею, Угорщиною, Володимир-Суздальським князівством, зміцнив їх династичними шлюбами;

2) запропонував впливовому в Європі Папі Римському Інокентію IV передати свої володіння під церковну юрисдикцію Риму заради боротьби проти татарської навали. Щоправда, ідею церковного об'єднання не сприйняла православна ієрархія (митрополит Русі Кирило, призначений Данилою у 1246 р., князь Олександр Невський, який строго виконував умови принизливого ярлика на князювання від хана Батія);

3) погодився на своє коронування Папою Римським як руського короля заради організації хрестового походу проти Золотої Орди разом з Польщею, Чехією, Моравією, Сербією та померанськими князівствами. Однак сподівання, що католицька Європа допоможе, не виправдалося;

4) у 1254 р. він уклав військовий договір з литовським князем Міндовгом проти Золотої Орди. Ця спроба зазнала поразки і Данилу прийшлося відмовитися від антитатарських планів. Нащадки продовжували розпочате Данилом. Але 1340 р. боярство отруїло князя Юрія II з династії Романовичів, і з його смертю закінчилася українська державна влада княжої доби. Роль і значення Галицько-Волинського князівства в історії України важко переоцінити, адже воно успадкувало політичні та культурні традиції Києва і продовжило державотворення на етнічних українських землях ще на ціле століття. Його землі були важливим культурним рубежем та своєрідним водорозділом між католицьким Заходом та православним Сходом, які визнавали як міцну й загальноукраїнську державу.

Підводячи підсумок, студент доходить висновку, що феодальна роздробленість, з одного боку, посилила відцентрові тенденції, послабила Київську Русь і спричинила втрату її незалежності, а з другого – сприяла економічному і політичному розвитку окремих земель. Галицько-Волинське князівство після занепаду Києва протягом ста років як «перша суто українська політична організація» в часи свого найвищого підйому займала 9/10, а під кінець існування – 3/4 заповнених людьми просторів України. Вчені вважають, що вона вберегла Україну від передчасного поневолення та асиміляції її Польщею. Разом з тим, відкриваючи західноєвропейській культурі шлях на українські землі, ця державність дозволила уникнути односторонньої орієнтації на Візантію, запобігти утвердження монгольських впливів. Тим самим у переламний момент історії вона зберегла в українців почуття культурної та політичної ідентичності, в умовах установа златоординського іґа представляла східно-слов'янську державність на міжнародній арені.

Питання проблемного характеру

1. Доведіть класовий характер Київської Русі.
2. Чи можна стверджувати, що Русь, прийнявши у X ст. християнство, увійшла до лону європейської цивілізації, стала «своєю» серед європейських держав?
3. Які людські риси і якості державного діяча імпонують Вам у Ярославі Мудрому? Ваше ставлення до визначеного місця Ярослава Мудрого у телевізійному проєкті Савіка Шустера – «Великі українці»?
4. У чому суть проблеми формування давньоруської народності?

Завдання для самостійної роботи

1. Проаналізуйте причини виникнення державності у східних слов'ян.
2. Автор «Повісті минулих літ» переповів легенду про вибір віри князем Володимиром. Чи Русь, на Вашу думку, справді стояла перед проблемою вибору віри, або прийняття християнства у X ст. було зумовлене історичними обставинами?

3. Складіть таблицю «Князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого»:

Внутрішня політика	Володимир	Ярослав	Зовнішня політика	Володимир	Ярослав
Мета			Напрямки		
Реформи			Походи (коли, куди)		
Результати			Мета		
Наслідки, значення			Результати, наслідки		

4. Що ви знаєте про розвиток господарства і торгівлі на Русі?

Тестові завдання

1. Визначте територію розселення племен східних слов'ян, названих у «Повісті минулих літ»:

а) дуліби;	1) землі між Дністром та Прутом;
б) білі хорвати;	2) верхня течія Західного Бугу і праві притоки верхньої течії Прип'яті;
в) поляни;	3) район Прикарпаття;
г) уличі;	4) по південному Бугу, у межиріччі Дніпра і Дністра;
г) тиверці;	5) землі навколо Києва між Десною та Руссю;
д) древляни;	6) на лівобережжі Дніпра у басейнах Десни, Сейму та Сули;
є) сіверяни.	7) на північний захід від Києва, у Східній Волині.

2. Які пам'ятки культури часів Київської Русі взяті на облік ЮНЕСКО при ООН, як шедеври світової культури:

- а) Золоті Ворота;

- б) Софія Київська;
- в) «Руська правда»;
- г) «Повість минулих літ»;
- г) Києво-Печерська лавра.

3. У якому рядку верстви та станові групи Київської Русі перелічено відповідно до шаблів соціальної піраміди?

- а) Купці, бояри, князі, смерди;
- б) Закупи, князі, дружинники, смерди;
- в) Холопи, челядь, смерди, бояри, князі;
- г) Бояри, холопи, князі, смерди.

4. Встановіть відповідність князювання:

а) Ігор	1) 882–912 рр.
б) Святослав	2) 912–945 рр.
в) Ольга	3) 945–964 рр.
г) Олег	4) 964–972 рр.
г) Ярополк	5) 972–980 рр.
д) Володимир	6) 980–1015 рр.

5. Хто такі смерди?

- а) залежні, але особисто вільні люди, які мали власне господарство, землю, мешкали в князівських селах і платили князеві данину.
- б) залежні люди, здебільшого полонені, яких можна було продавати, дарувати, передавати в спадщину;
- в) люди, які з різних причин випадали зі свого звичного середовища, втрачали з ним зв'язок;
- г) селяни, які працювали «за купу» в господарстві пана.

6. Доповніть твердження:

Жанрами оригінальної літератури часів Київської Русі є:

- а) кирилиця, глаголиця;

- б) літописи, проповіді, житія;
- в) фреска, мозаїка;
- г) чернь, скань.

7. Доповніть твердження:

У першій половині 11 ст. боярство

- а) формувалося як стан внаслідок запровадження християнства;
- б) було найчисельнішою групою тогочасного суспільства;
- в) мало землю, вело власне господарство та платило князеві данину;
- г) отримувало від князів земельні маєтки за військову службу.

8. Хто з князів є автором твору, у якому подано приклад взірцевого правителя і який навчає гідної цього високого звання поведінки та спробу життя?

- а) Всеволод Ярославич;
- б) Володимир Мономах;
- в) Мстислав Володимирович;
- г) Ярослав Осмомисл

9. Коли виникла норманська теорія походження Давньоруської держави:

- а) у IX ст.;
- б) у XIV ст.;
- в) у XVIII ст.

10. У 907 р. київський князь Олег, згідно з легендою літопису повісив на воротах Константинополя свій щит. Це було зроблено для того, щоб:

- а) показати жителям міста свою приязнь до них;
- б) підкреслити, що Візантія потрапила під владу Олега;

в) символічно засвідчити перемогу Олега над містом.

11. Володимир Великий правив Київською Руссю в:

а) 956–972 рр.

б) 980–1015 рр.

в) 1019 – 1054 рр.

12. Хто із великих київських князів більше і найефективніше провів реформи:

а) Олег;

б) Ігор;

в) Ольга;

г) Святослав;

г) Володимир;

д) Ярослав.

13. Встановіть хронологічну послідовність подій:

а) заснування Печерського монастиря в Києві;

б) спорудження Софійського собору в Києві;

в) створення «Слова о полку Ігоревім»;

г) укладання першої редакції «Повісті минулих літ».

14. Укажіть пропущений термін.

За правління Ярослава виникло багато шкіл; свідченням поширення письменності з-поміж різних верств тогочасного Києва є _____ – написи, видряпані на стінах та архітектурних деталях давніх будівель, посудинах тощо.

а) фрески;

б) мініатюри;

в) графіті;

г) чернь.

15. У якому столітті відбуваються події, про які йдеться в уривку з літературного твору?

«Ігор сей, славен князь, міццю розум оперезав, мужністю сердечною нагострив, ратного духу виповнився та й повів полки свої хоробрі на землю Половецьку, за землю Руську!»

- а) друга половина 11 ст.;
- б) перша половина 12 ст.;
- в) друга половина 12 ст.;
- г) перша половина 13 ст.

16. Київ остаточно втратив значення політичного центру руських земель після:

- а) смерті Володимира Мономаха;
- б) захоплення міста суздальцями Андрія Боголюбського;
- в) невдалого походу на половців князя Ігоря Святославовича;
- г) нападу монголо-татарської орди.

17. Коли в літописі вперше згадується назва Україна?

- а) 1132 р.;
- б) 1187 р.;
- в) 1199 р.;
- г) 1240 р.

18. Доповніть твердження.

Про ікону Вишгородської Богоматері відомо, що

- а) вона була створена малярами галицько-волинської іконописної школи;
- б) Андрій Боголюбський у 1155 р. вивіз її до Владимира-на-Клязьмі;
- в) вона врятувала, за легендою, місто Холм від захоплення монголами;
- г) її було знайдено й реставровано наприкінці 20 ст. у м. Луцьку.

Тема 2.

Українська національна революція XVII ст.

План

1. Причини, передумови та характер боротьби українського народу.
2. Розгортання революційних подій за часів гетьмана Б. Хмельницького.
3. Утворення Української козацької держави.
4. Національна революція й козацька держава в контексті загальноєвропейського простору.

Джерела і література

1. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. – К., 1994.
2. Безпалов М. Є. Історія України: погляд із сьогодення / М. Є. Безпалов, О. М. Бут, П. В. Добров, В. І. Шабельніков. – Донецьк, 2004. – С. 49–60.
3. Грушевський М. Історія України – Русі. В 11 т. 12 кн. – Т. IX – 1.–1. – К., 1996.
4. Історія України: Навчальний посібник / під ред В. Смолія. – К., 1997.
5. Костомаров М. Богдан Хмельницький. – К.: Веселка, 1992.
6. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971.
7. Смолій В. Українська національна революція / В. Смолій, В. Степанков. – К., 1999.

Теми рефератів

1. Богдан Хмельницький: політичний портрет.
2. Українсько-Московський міждержавний договір 1654 р.: погляд із сьогодення.
3. Зміни в соціально-економічному житті козацької держави.

4. Військове мистецтво козаків під час Української національної революції.

5. Місце України в міжнародних відносинах тогочасної Європи.

В багатомісячній історії українського народу XVII ст. стало періодом переходу до чергового етапу розвитку цивілізації. Це відповідало загальноєвропейським перетворенням: Західна Європа постала перед буржуазними революціями. На політичну арену вийшли нові сили й особистості.

Між українськими істориками в дослідженні проблем XVII ст. досі ведуться дискусії щодо визначення термінології «національно-визвольна війна чи революція», періодизації, датування та її хронологічних меж, по-різному трактують її внутрішній зміст, характер і наслідки. Для більшості дослідників Національно-визвольна боротьба українців набула характеру національної революції. Знані історики В. Смолій і В. Степаніков, розвиваючи ідеї М. Грушевського, кваліфікували події XVII ст. в Україні як революційні (1648–1676 рр.).

Методичні поради

Розгляд **першого питання** вимагає чіткого з'ясування причин, які виникали обурення більшості народних мас. Йдеться про комплекс соціально-економічних, політичних і духовних причин. Утворення Речі Посполитої в другій половині XVI ст. привело до експансії поляків на всіх українських землях, до встановлення жорстокого колоніального режиму, який характеризувався соціальним, національним і релігійним гнітом українців:

1. Погіршення становища селянства в умовах панщинно-фільваркової системи господарювання, яка із прогресивної переросла з початку XVII ст. в регресивну (панщину довели до 5–6 днів). За свідченням очевидця, французького інженера Г. Боплана, багатьом селянам в Україні у цей час жилося «гірше, ніж галерним невільникам».

2. Зростання невдоволення українського міщанства, яке потерпало як від приватних власників міст, так і від сваволі королівських урядовців. Обмежувалося самоврядування, хоч більшість міст України користувалася магдебурзьким правом.

3. За «Ординацією Війська Запорозького реєстрового» 1638 р. обмеження прав козацтва, запровадження заходів спрямованих на ліквідацію його як стану. Козаки перетворювались на кріпаків, їм заборонялося без угоди уряду ходити в морські й суходольні походи проти Османської імперії та Кримського ханства.

4. Полонізація політичної сфери та української культури, примусове насадження католицизму: православні зобов'язувалися сплачувати податки на утримання католицького духівництва, закривалися існуючі, заборонялося будувати нові православні церкви й монастирі, зростала кількість єзуїтських колегіумів, звужувалося вживання української мови; масова полонізація української еліти, судочинства, прогресуюча асиміляція українського народу.

Зазначене спричинило особливо наприкінці XVI – 30-х рр. XVII ст. передумови боротьби, які мали комплексний характер, криючись одразу в декількох сферах суспільного життя.

Події, які розпочалися весною 1648 р., назрівали давно, про що переконливо свідчили численні козацько-селянські повстання під проводом К. Косинського С. Наливайка, Т. Федоровича (Трясила), П. Бута (Павлюка) та ін. Навіть представники привілейованої частини українського козацтва (на прикладі життя Богдана Хмельницького) не були захищені від свавілля польської шляхти. Загалом ситуація зумовлювала загрозу «випадання» українців із загальнолюдських цивілізаційних процесів, перетворення їх у перспективі на відсталу «селянську націю». Де – факто підійшли до межі існування великого і самобутнього європейського народу, який був поставлений перед історичною необхідністю піднятися на боротьбу за визволення заради самозбереження.

На початку 1648 р. Богдан Хмельницький сформував повстанський загін, на Січі його обрали гетьманом Війська Запорозького і закликав народ до боротьби проти польсько-шляхетського панування.

В умовах поєднання об'єктивних і суб'єктивних передумов повсталі об'єдналися навколо колишнього писаря Війська Запорозького, чигиринського сотника. Він одержав освіту у православних братствах і Львівському колегіумі, володів кількома іноземними мовами, добре знав військову справу, історію, право, географію. Природний розум і віра в Бога вирізняють Б. Хмельницького від попередників, взявши уроки козацько-селянських визвольних повстань. Він звернувся підтримати різні соціальні верстви: селян, козаків, жителів міст, українську шляхту та православне духовенство. Заручившись підтримкою Туреччини, склав воєнний союз з Кримським ханом. Стратегічно це унеможливило війну на два фронти. Повстання стало початком національно-визвольної боротьби проти Речі Посполитої.

Переходячи до **другого питання**, треба наголосити, що перші перемоги, завдяки вмілим тактичним маневрам Б. Хмельницького, в травні 1648 р. в урочищі біля р. Жовті води та під Корсунем разом з татарами завдяки засідки загону М. Кривоноса зазнало нищівної поразки добре озброєне і вимуштруване 30-тис. польське військо.

У результаті перших перемог козаків Б. Хмельницького і підтримки селян була знищена польсько-шляхетська влада на Лівобережжі, Київщині та Поділлі влітку 1648 р. Почалося масове знищення фільваркової системи, формування козацько-селянських полків і місцевої козацької адміністрації. Але польська шляхта не визнавала законність дій постанців. Б. Хмельницький уперше звернувся за допомогою до московського царя Олексія Михайловича, продовжував переговори з кримським ханом, турецьким султаном, польським королем, господарями Молдавії, Валахії (Румунії) і Трансільванії (Угорщини). Гетьман як громадянин своєї країни і в подальшому залишався автономістом, розраховуючи на нового польського короля Яна Казимира (замість померлого Владіслава IV).

Пани, сейм готувалися до нових походів і спішно збирали нове 40-тисячне військо, одночасно нагадуючи селянам Волині, Галичини інших західних земель, хто на них хазяїн. У вересні 1648 р. союзне козацько-татарське військо на чолі з Б. Хмельницьким зійшлося з польською армією поблизу містечка Пилявці (Волинь). Пилявецька битва завершилася для польської армії черговою поразкою і новим спалахом селян проти фільваркової системи і поділу земель. Фактично усі українські землі охопила селянська війна.

Повстанцям відкрився шлях у власне польські землі. Унаслідок походу українсько-татарської армії на Львів та Замостя на початку листопада 1648 р. майже усі українські землі були визволені від польського панування. Але тривала облога фортеці виснажила сили і ресурси козаків, почалася епідемія чуми, від якої помер і визначний полководець Максим Кривоніс, падала дисципліна і боєздатність. В таких умовах Б. Хмельницький вирішив з військом прибути до Києва. На жаль, гетьман не здогадався залишити гарнізон українських військ на західноукраїнських землях і це дозволило Польщі дуже скоро знов їх окупувати.

Коли 23 грудня 1648 р. Б. Хмельницький на чолі повсталого війська вступив до Києва, його зустрічали як «українського Мойсея», що «визволив свій народ від польського рабства». Але надії гетьмана на визнання польським королем автономних прав українського народу, як і на допомогу єдиновірного Олексія Михайловича не збулися.

Відсяткував Різдво 1649 р., гетьман обдумував перспективи подальшої боротьби. А через місяць він визнав єдиним надійним союзником козаків селянство, сформував – остаточну мету повстанців. Її дослідники тлумачать як програму розбудови Української держави:

- обґрунтував право українців на створення незалежної від Речі Посполитої держави в етнічних межах їхнього проживання;
- сформулював положення про соборність українських земель;
- розглядав козацьку Україну як спадкоємицю Київської Русі;

- утворення в Українській державі нового соціально-економічного ладу, ринкових відносин з дрібною (фермерського типу) козацькою власністю на землю. Мета і цілі засвідчили нового Б. Хмельницького: з ватажка козацько-селянського повстання виріс керманіч національної революції українського народу. З прихильника автономії українських земель (на кшталт Литовського князівства в союзі Речі Посполитої) гетьман став борцем за незалежну соборну державу.

Між тим, поляки, порушивши перемир'я, укладене біля Замостя, почали наступати на Україну. Влітку 1649 р. величезна польська армія на чолі з королем Яном Казимиром та литовським гетьманом Янушем Радзівілом напали під Зборовом і Збаражем на українсько-татарське військо. І хоч перевага в жорстких боях була на боці козаків, Хмельницький змушений був піти на укладення мирного договору. Кримський хан розуміючи, що розгром поляків покладе край війні і, не бажаючи цього, почав сепаратні переговори з королем, погрожуючи Хмельницькому перейти на бік поляків у випадку продовження битви. Ці переговори рятували річ Посполиту і зводили нанівець усі попередні жертви українського народу. У Хмельницького не було вибору, бо вести війну одночасно і проти Польщі, і проти Криму він не міг. Мілітарний альянс з татарами виявився ненадійним.

8 серпня 1649 р. гетьман був примушений заключити Зборовський договір, за яким визначалася козацька автономія у складі трьох воєводств: Київського, Чернігівського і Брацлавського, чисельність реєстру встановлювалася у 40 тис., польська шляхта отримала право повернутися у свої маєтки, а їх селяни – у старий кріпацький стан. Отже, усі антагоністичні суперечності залишилися і вимагали вирішення у майбутньому. Цей договір і Польща, і гетьманський уряд розглядали як тимчасовий і готувалися до війни.

Студенту важливо підкреслити про значення Зборовського договору як юридично узаконеного утворення Української козацької держави – Війська Запорозького. Вперше польський король визнав

територію козацької держави. Вона складалася з земель колишнього Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств та обіймала 200 тис. кв. км. – від р. Случ на заході до московського кордону на сході та від басейну Прип'яті і півночі до степової смуги на півдні. Це те, чого не доставало до основних атрибутів держави – законодавчої Генеральної (старшинської) ради, виконавчої й судової влади, уряду. Як мудрий політик, державотворець Б. Хмельницький використав військову систему управління (16 полків) як адміністративний апарат колишніх трьох воєводств.

Однак сейм Речі Посполитої договір не ратифікував. Окрім території 3-х воєводств магнати і шляхта поверталися до своїх маєтків і мстилися всім, хто брав активну участь у воєнних подіях, відновлювалося панське землеволодіння. Татари, які поверталися з війни, грабували і перетворювали в попіл українські міста і села. Загальна руїна і голод викликали масові протести і спротив населення діям гетьманського уряду. Московська держава, побоюючись війни з Польщею, не наважувалася надати допомогу Б. Хмельницькому.

Тим часом, Польща взимку і навесні 1651 р. вела локальні бої, а 19 червня 1651 р. біля м. Берестечка на Волині почала генеральну битву. Коли настала кульмінація, хан покинув поле битви, полонивши Б. Хмельницького майже на 10 днів. Українська армія, залишившись без союзника і головнокомандуючого, була дезорганізована і розбита. Тільки невеликій частині армії на чолі з полковником Іваном Богуном після 10-денної оборони вдалося вирватися з оточення і зупинилася біля Білої Церкви. Тут 18 вересня 1651 р. була укладена угода, яка за визначенням М. Грушевського, являла собою «урізаний Зборівський договір». Тепер козацька територія обмежувалась лише одним Київським воєводством, реєстр мав становити 20 тис. козаків, шляхта і євреї поверталися у свої маєтки. Цей договір Б. Хмельницький розглядав як тимчасовий.

Попри те, що доводилося починати все майже з початку, гетьман знайшов у собі сили для продовження боротьби. Була створена нова армія, якою на Поділлі 22 травня 1652 р. у битві біля м. Батіг польські

війська були оточені і повністю знищені. Полягло майже 10 тисяч – вся піхота і половина усіх гусарів Речі Посполитої. Загинув і коронний гетьман М. Калиновський. Це була найбільша в історії Польщі воєнна катастрофа. Сучасники порівнювали триумф Б. Хмельницького з перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римлянами у 216 р. до н. е. під Каннами, яка протягом багатьох віків вважалася класичним взірцем оточення і цілковитого знищення противника.

В результаті Батозької перемоги були анульовані принизливі умови Білоцерковської угоди – Українська козацька держава фактично виборола незалежність. Була ліквідована фільварково-панщинна система господарства, кріпацтво і феодална залежність селян. Більшість земельного фонду перейшла у власність Державного Скарбу, а значна частина землі – до рук козаків і селян. Виникла нова модель соціально-економічних відносин і нова соціальна структура суспільства. Це були дійсно революційні зміни. Але вони, в умовах війни, не були відповідно законодавчо затверджені і політично оформлені, що створювало сприятливі умови для реставрації дореволюційних відносин.

Перемога під Батогом мала ще один важливий історичний наслідок. Московський уряд, нарешті, наважився надати допомогу Україні, і 1 жовтня 1653 р. Земський Собор вирішив прийняти Військо Запорозьке під «государеву високу руку». Саме у цей час, на початку жовтня, велика українсько-татарська армія підійшла до м. Жванець на Поділлі, де оточила польське військо. Московський цар Олексій Михайлович 31 грудня 1653 р. підтримав рішення Земського Собору. У воєнних діях на Поділлі козаки мали перевагу, однак кримський хан уклав з польським королем договір про перемир'я. Б. Хмельницький не визнав цього договору і зі своїми полками повернувся на Подніпров'я.

Тепер стало остаточно зрозумілим, що без допомоги Московії навіть автономію вибороти було неможливо.

Воєнні невдачі, ускладнення геополітичної ситуації в регіоні, формальна підтримка Туреччини – все це підштовхнуло гетьмана до

відмови від протурецької орієнтації та союзницьких відносин з Кримом і визначило промосковський вектор зовнішньої політики Війська Запорозького. Студенту треба досконально розібратися, як юридично було оформлено союз під час російсько-українських переговорів.

8 січня 1654 р. у м. Переяслав відбулася Військова рада за участю російського посольства на чолі з боярином Василем Бутурліним. Переяславська Рада ухвалила прийняти протекцію московського царя і увійти до складу Московського царства. Однак вже перші кроки по оформленню цього акту були затьмарені відмовою В. Бутурліна дати від імені царя присягу на вірність своїм зобов'язанням щодо Козацької держави.

Але відсутність прийнятої альтернативи примусила українців покластися лише на царське слово і однобічно скласти присягу цареві. Однак частина населення відмовилася присягати: запорожці, вище православне духовенство, зокрема митрополіт Сильвестр, козаки Брацлавського, Уманського, Полтавського і Кропивненського полків, славетний полковник Іван Богун і ін.

Політичне і правове становище Української козацької держави у складі Московського царства було врегульоване документами під назвою «Статті Б. Хмельницького», або «Березневі статті», підписані у Москві у березні 1654 р. Оригінал договору не зберігся, тому дослідники аналізують їх з певним застереженням. Чітко визначити і кваліфікувати цей акт вчені досі не змогли. Запропоновані терміни – «унія», «воєнний союз», «протекторат», «васалітет», «возз'єднання» – не можуть вважатися аутентичними. Більшість істориків вважає цей акт приєднанням України на правах автономії. Вона мала власну територію, адміністративний устрій, суд, фінансову систему, військо з 60 тис. козаків, однак виборність гетьмана, як і його зовнішня політика, контролювалася царським урядом. Укладений договір, за словами Олени Апанович, не був «для України ні трагедією, ні ганьбою».

Кожна зі сторін, підписуючи договір, вклала в нього свій сенс. Козацька держава прагнула використати Московське царство як важіль, за допомогою якого можливо було б вирвати українські землі зі складу Речі Посполитої. Москві Козацька держава теж була потрібна, як буфер у боротьбі проти Туреччини, а в перспективі, як можливість перетворити часткову залежність на цілковиту.

Попри все, козацька держава уперше виступала як суб'єкт міжнародного права і була визнана Москвою, у якої просять протекції. Тут суспільний устрій відрізнявся від Козацької держави з її демократичними засадами. Разом з тим, зв'язавши на тривалий час свою історичну долю з православною Московією український народ отримав набагато кращі умови для збереження національної й духовної ідентичності. Друга сторона значно посилилася, змінивши геополітичний ландшафт Європи. Це був перший значний крок на шляху до утворення Російської імперії.

Після заключення договору російсько-українська армія відновила воєнні дії проти Речі Посполитої і в 1655 р. були звільнені від поляків Поділля і Східна Галичина, у війну проти Польщі виступила Швеція, окупувавши більшу її частину. Здавалося, остаточна перемога вже близька. Однак у Кремлі різко змінили політику. Було вирішено примиритися з Польщею, бо цареві магнати пообіцяли польський трон, і почати війну зі Швецією за прибалтійські землі, втрачені Росією в 1617 р.. Інтереси українців при цьому зовсім не враховувалися, їх навіть не допустили до участі у російсько-польських переговорах. У листопаді 1656 р. Віленське перемир'я було підписано і стало брутальним порушенням «Березневих статей». Це глибоко обурило Б. Хмельницького і він розпочав війну проти поляків у союзі з Трансільванією і Швецією. Однак сил не вистачило і об'єднані війська були розбиті. Чисельні походи і битви, негаразди і воєнні невдачі підірвали здоров'я гетьмана. 27 липня 1657 р. обірвалося життя лідера національної революції і засновника Української держави, людини, без сумніву, світового масштабу. Для багатьох

дослідників історії XVII ст. закінчується перший, основний період української національної революції.

Перехід до розгляду **третього питання** потребує виходити з уже розглянутих об'єктивних умов для утворення держави за результатами Зборівського мирного договору 1649 р. Державотворчий процес ініціював і здійснювався під керівництвом Б. Хмельницького. На звільненій від влади Речі Посполитої українській території було ліквідовано адміністративний апарат польсько-шляхетської влади і створено нову систему управління. В основі адміністративного поділу лежала структура козацького війська. Територія держави поділялася на полки та сотні. Основним органом влади була Військова (Генеральна) рада, яка вирішувала військові, політичні, господарські, правові та інші питання.

Разом з гетьманом Військова рада обирала Генеральну старшину, яка ділила з ним виконавчу владу. Ця соціальна верхівка вирішувала фактично всі справи, складаючи (говорячи сучасною мовою) кабінет міністрів або уряд. До його складу входили: генеральний обозний, два судді, підскарбій (скарбник, що керував фінансовими справами), писар (який фактично був канцлером – главою уряду), два осавули (замісники гетьмана у військових справах), хорунжий і бунчужний.

Згодом гетьман став головою і правителем України. Він очолював уряд і державну адміністрацію, завідував фінансами, керував зовнішньою політикою, видавав універсали. На місцях управляли полкові та сотенні уряди.

Б. Хмельницький сформував Українську державу на двох засадах – демократії та авторитаризму. Спочатку переважали демократичні засади, а потім зміцнюється самодержавність і посилюється централізація влади. Гетьман призначав полковників, скасовував рішення старшинських рад, рішуче добивався виконання усіх розпоряджень органами влади, а за невиконання суворо карав.

Своєрідним гарантом розбудови Української держави стала національна армія. Вона сформувалася на організаційних принципах Запорозької Січі, її ядром було реєстрове та запорозьке козацтво.

В ході революції це була масова народна армія, найбільша в Європі. Її ядро складали реєстрові козаки (40–60 тисяч чоловік). Запорозька Січ, становлячи невід’ємну частину України, визнавала владу гетьмана, пізніше також російського царя і деякий час (60–70-ті рр. XVII ст.) – польського короля. При цьому вона зберігала незалежність своєї внутрішньої і зовнішньої політики. Талановитими воєначальниками стали Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Нестор Морозенко, Мартин Пушкар та інші. Армія формувалася із добровольців, і у вирішальних битвах її чисельність сягала 100–150 тис. осіб.

Основною адміністративно-територіальною одиницею управління був полк. Він іменувався за назвою головного міста. Полки не були однаковими ні за територією, ні за чисельністю козаків. Так, наприклад, в один і той же час Полтавський полк нараховував у своєму складі більше 5 тисяч чоловік, тоді як Чернігівський – 936 осіб. Полки очолювалися полковниками, яких обирали на військовій раді полку.

Полковник був не лише воєначальником, а й адміністратором, зокрема мав право наділяти землею козацьку старшину. У нього був власний апарат – полкова козацька старшина – суддя, писар, обозний, осавул. Останні обиралися разом із полковником і затверджувалися гетьманом. При полковнику на правах дорадчого органу існувала полкова рада.

Поступово вибори полковників набували все більш формального характеру, здебільшого гетьман або цар рекомендували на цю посаду своїх ставлеників.

Територіальною частиною полку була сотня. Як адміністративна одиниця, вона складалася із кількох містечок і сіл. На чолі сотні стояв сотник, якого обирали на сотенній раді. Його влада як адміністратора в мирний час поширювалася на все населення сотні, а під час воєнних дій сотний очолював відповідний військовий підрозділ – сотню. Сотники підпорядковувалися полковнику і гетьману, а в своєму розпорядженні мали писаря, осавула, хорунжого.

Сотня складалася з куренів. До складу куреня входило населення окремого села чи містечка. Очолював цю військово-територіальну одиницю курінний отаман. Міста мали свої органи управління, але лише незначна їх кількість зберегла самоврядування, більшість знаходилися в залежності від козацької адміністрації.

Гетьман з визнанням селянства єдиним надійним союзником у боротьбі проти Речі Посполитої не забував про їх соціальні завоювання. Українські селяни домоглися ліквідації фільварково-панщинної системи господарства, кріпацтва і різних форм феодальної залежності. Вони отримали право власності на землю, вступу до козацького стану тощо. Однак скасування феодальних відносин без затвердження законодавством створило реальне підґрунтя для відновлення довоєнної моделі в майбутньому.

Гетьмансько-старшинська адміністрація проводила заохочувальну політику стосовно міщан і надавала їм привілеї, які спонукали селян переходити до стану міщан. Влада також підтримувала багатшу частину міщанства, українське купецтво, яке до війни було національно неоднорідним і в більшості своїй польським та єврейським.

Послідовну підтримку гетьманської адміністрації мало православне духовенство, яке об'єднувало національні сили України в боротьбі проти іноземного панування. Більшість монастирів отримали охоронні гетьманські універсали, в яких заборонялося посягати на монастирське майно й землі під загрозою суворого покарання.

Б. Хмельницький під впливом отриманих перемог все більше обдумував ідею, як перетворити гетьманську владу на спадкову монархію. Кроком до утвердження козацької монархії мало стати в майбутньому обрання гетьманом його сина. Але ця форма правління теж не мала твердої опори і трималася на постаті великого гетьмана. Еліта не хотіла монархії, домагалася утвердження республікансько-олігархічної (старшинської) форми правління і хоч відкрито не виступала проти гетьмана, проте вела таємну боротьбу, намагаючись загострити ситуацію.

Незадовго до смерті, у квітні 1657 р., Б. Хмельницький на розширеній старшинській раді в Чигирині (гетьманській столиці з 1648 р.), оформив акт передачі влади синові Юрію, що було реальним кроком до спадкового гетьманату династії Хмельницьких. Це, на думку фахівців, було б оптимальним для України того часу. Але українська старшина не поділяла намірів гетьмана, і як тільки його не стало, розпочала запеклу боротьбу за владу, оскільки була носієм ідеї республікансько-олігархічної форми правління не зразок польської держави і відкидала монархію, як невластивну козацтву.

Загалом процес державного будівництва Б. Хмельницьким не був завершений, але нова держава мала все ж таки позитивні особливості, які вирізняли її від усіх інших країн. Провідною верствою стало козацтво, яке жило за рахунок власної праці, проголошена відкритість вступу до нього представників інших станів, утверджені свобода і право на землю більшості селян. Однак через незавершеність процесу становлення політичної еліти, надання військовим державних посад, відсутність постійної території, продовження військових подій не вдалося врешті-решт зберегти незалежність і державу.

Козацька держава виправдовувала свою назву – спочатку іменувалось Військо Запорозьке, а вдругій половині XVII ст. – Руське князівство. Закріпилася й народна назва – Гетьманщина. Державним гербом було зображення козака з рушницею і шаблею. На території Лівобережної України почало діяти козацьке право і судочинство, ряд великих міст мали Магдебурзьке право (право на самоврядування). Нове державне утворення уже в перші роки довело свою життєздатність, всі його органи успішно функціонували.

На завершення теми привертає увагу **четверте питання «Національна революція й козацька держава в контексті загальноєвропейського простору»**. Йдеться фактично про наступні два періоди Української національної революції: по-перше, 1657–1667 рр. та по-друге, 1667–1676 рр.

В останні роки гетьманування Б. Хмельницький в політиці Москви все більше вбачав відходи (інколи на межі зради) від

виконання умов Московсько-українського договору і почав шукати покращення взаємовідносин з Туреччиною і Кримським ханством, а також ускладнення союзу із Швецією. Гетьман категорично відмовився розірвати союз із шведами і все більше обурювався зазіханнями московського самодержавства на автономію України. М. Грушевський та інші історики вважають, що гетьман мав намір розірвати договір з Москвою як такий, що не виправдав сподівань українців.

Зі смертю Б. Хмельницького замість конче необхідної єдності в країні відбувся трагічний для її долі розкол як суспільно-політичний, так і територіальний.

Оскільки Юрію Хмельницькому було лише 16 років, опікуном (регентом) було призначено генерального писаря (канцлера) Івана Виговського, який спочатку обмежив права Юрія, а потім у жовтні 1657 р. усунув його, ставши гетьманом.

Гетьман Іван Виговський був незадоволений діями московських воєвод і щирим прихильником автономії у складі триєдиної Речі Посполитої. Не приймав І. Виговський і монархічної форми української державності, а також козацької моделі соціально-економічних відносин, прагнучи утвердження дореволюційних порядків за польським взірцем. Тому лівобережне козацтво та запорожці не визнали його влади і підняли повстання, яке І. Виговський жорстко придушив. Почалася громадська війна, яка точилася з 1658 до 1663 років, і яка започаткувала руйнування української держави. Одночасно гетьман почав поблизу міста Гадяч переговори з Польщею, які закінчилися укладенням у вересні 1658 р. Гадяцького договору. За його пунктами «Руське князівство», поверталася до складу Речі Посполитої у статусі обмеженої автономії.

Велика російська армія під проводом О. Турбецького почала наступ на Конотоп, поблизу якого 29 червня 1659 р. відбулася кривава битва. Українсько-польська армія, якій допомагали татари, вщент розбила царські війська. Це була одна з найстрашніших в історії Росії поразок. Однак ця блискуча перемога не зміцнила позиції І. Виговського. Громадянська війна загострювалася, а проти гетьмана

виникла сильна опозиція, яку очолили Ю. Хмельницький, І. Богун і кошовий отаман Січі І. Сірко. Почала новий наступ Москва, але ні Польща, ні Крим допомоги гетьманові не надали.

У 1659 р. І. Виговський зрікся гетьманства і старшина передала булаву в руки Юрія Хмельницького. Знову настає мир з Москвою і підписуються нові статті в Переяславі, які значною мірою обмежували автономію України: гетьман не мав права на зовнішні відносини, московські гарнізони розміщувалися в усіх великих містах України, за наказом царя гетьман повинен був виступати в похід зі своїм військом. Наступного року Ю. Хмельницький перейшов на бік Речі Посполитої.

Між тим, у 1663 р. деморалізований Ю. Хмельницький, який намагався лавірувати між царем московським і королем польським, зазнав остаточної невдачі і склав гетьманські повноваження. У січні 1663 р. на Чигиринській раді гетьманом обрали Павла Тетерю. Але Лівобережжя не визнало задніпровського гетьмана, а підтримало його суперника – запорізького кошового Івана Брюховецького, який, спираючись на російські війська, зібрав у м. Ніжин в червні 1663 р. раду рядових козаків («Чорна Рада») і домігся свого обрання гетьманом. Таким чином, ця згубна внутрішня боротьба привела до братовбивчої війни, руїни і розколу України на два гетьманства, що стало ще одним фактором поразки національної революції.

Кожен по-своєму бажав кращої долі собі своєму народу. Серед дійових осіб цієї кривавої драми нерідко зустрічалися й такі, що мали на меті лише егоїстично-корисні цілі. Трагізм ситуації полягав у тому, що українці вбивали українців і своїми діями сприяли здійсненню загарбницьких планів сусідів-недругів: московського царя, Речі Посполитої, Туреччини та Кримського хана.

Лівобережний гетьман І. Брюховецький, проводячи промосковську політику, восени 1665 р. підписав принизливі «Московські статті»: втрата статусу держави і перетворення в автономну область Московського царства.

Почалася поступова реставрація феодально-кріпосницьких відносин на російський зразок, посилювався тиск московських воєвод і чиновників, їх зловживання під час збирання податків, свавілля, бундючне, презирливе ставлення до українців. Це викликало спротив населення і повстання.

На Правобережжі відверта пропольська орієнтація гетьмана П. Тетері, його прагнення відновити дореволюційні польсько-шляхетські порядки, привело до антигетьманських виступів. Воєнні невдачі Польщі на Лівобережжі у 1664 р. послабили його прихильників і, наляканий загрозою загального антигетьманського повстання П. Тетеря втік до Варшави.

У 1665 р. на правому березі Дніпра гетьманом став черкаський полковник П. Дорошенко. Сучасники і дослідники характеризують його як талановитого політика і полководця, людину обдаровану і вольову, чесну і порядну. Це була, безумовно, друга після Б. Хмельницького, видатна фігура керівника української національної революції, яка поставила собі за мету досягнення незалежності соборної України. П. Дорошенко демократизував адміністрацію, обмежив сваволю старшини, створивши корпус сердюків (найманців), які підлягали йому особисто; встановив контакти з лівобережною старшиною і козаками, зміцнив протекцію православної церкви, вжив заходи до обмеження польської військової присутності і свавілля шляхти. В царині зовнішньої політики П. Дорошенку вдалося значно поліпшити відносини з Кримом і відновити дипломатичні стосунки з Портою, як за часів Б. Хмельницького.

І саме в цей час в Москві вирішили за український рахунок, в порушення Московсько-українського договору 1654 р., подружитися з сусідньої Річчю Посполитою. У січні 1667 р. московський цар і польський король уклали Андрусівський договір про перимир'я. (Підтверджено у 1686 р. підписанням «Вічного миру».)

Підписанням договору юридично закріплена самодіяльність козацьких рад, за яким Україна ділилася між ними по Дніпру. Для українців цей договір означав політичну катастрофу, оскільки

поховав надію на створення соборної держави. З боку Москви це була справжня зрада, бо вона грубо порушувала взяті на себе зобов'язання захищати Україну від поляків. Українська громадськість засудила його укладання і висловила протест. Гетьман П. Дорошенко не визнав його чинності і своїм універсалом закликав до збройної боротьби проти польського короля і московського царя, активізував заходи щодо прийняття протекції турецького султана, бо без сильного союзника, війна не мала перспектив.

Закінчив військову кампанію проти Польщі тимчасовим компромісом, основну увагу П. Дорошенко зосередив на визволенні Лівобережжя. Там почалося антиросійське повстання. У травні 1668 р. П. Дорошенко з правобережними полками перейшов на лівий берег Дніпра і розбив російську армію Г. Ромодановського. На спільній козацькій раді 8 червня 1668 р. гетьмана Лівобережжя І. Брюховецького було вбито і гетьманом усієї України обрано П. Дорошенка. Це була перемога, яка означала возз'єднання обох частин України і гучний, але скороминучий тріумф Петра Дорошенка.

Під тиском Польщі П. Дорошенко був змушений повернутися на Правобережжя, залишив на Лівобережжі наказним гетьманом (заступником) полковника Д. Многогрішного. З нападом російського війська Г. Ромодановського Многогрішний присягнув на вірність цареві, підписав з Москвою у березні 1669 р. «Глухівські статті». Вони свідчили про посилення позицій Росії на Лівобережжі. Майже одночасно на Правобережжі під м. Корсунь відбулася козацька рада, яка ухвалила прийняти протекцію Туреччини і підтвердила повноваження гетьмана П. Дорошенка. Він усі свої зусилля спрямував на захист правобережних земель від поляків, які невдовзі окупували все Поділля.

Це спровокувало турецько-польську війну 1672 р. бо султан розглядав землі Південної України як свій протекторат. На боці турків і татарів виступив і П. Дорошенко. Союзникам вдалося розгромити поляків. Згідно Бучацькому миру Поділля відходило до Туреччини, а Брацлавщина і Київщина залишалися у складі

«Української держави» (до речі, це перше застосування такої етно-політичної назви в міжнародних документах). Решта території Правобережної України і Галичини – в складі Речі Посполитої. Позиції і авторитет П. Дорошенка сильно похитнулися. Туреччина розглядала Україну як завойовану колонію, і встановила тут окупаційний, грабіжницький режим.

На Лівобережжі знову міцніли антиросійські настрої, які поділяв тепер і гетьман Д. Многогрішний. Це примусило Москву посилити свою присутність і скинути неугодного гетьмана. В 1672 р. за рекомендацією Кремля гетьманом було обрано І. Самойловича.

Влітку 1674 р. майже одночасно почали наступ на Правобережжя російсько-українська і польська армії. На допомогу П. Дорошенкові посунуло величезне турецько-татарське військо. Правобережжя стало кривавою ареною битв, як результат – жахливе руйнування міст та сел і знелюднення первинної батьківщини козацтва, масовий перехід правобережного населення на Лівобережжя і Слобожанщину, страждало українське населення. З гетьманом П. Дорошенком вже ніхто не рахувався і його становище було безнадійним. Більшість правобережних полків (10) перейшли під протекцію Росії, всі покинули нещасного гетьмана, навіть охоронці і родичі. П. Дорошенко був примушений зректися турецької протекції і присягнути на вірність цареві. У вересні 1676 р. у Чигирині П. Дорошенко здав гетьманські клейноди російським представникам і зрікся влади. Це був останній акт Української національної революції, яка закінчилася поразкою.

Студенту важливо зробити загальний висновок по темі. В результаті Національної революції XVII ст. виникла Українська козацька держава з новими суспільними та економічними засадами, що породило в українців цілком зрозумілі надії на вільний подальший розвиток країни. Проте подальші події призвели до глибокої кризи, викликаної як недостатнім досвідом державного будівництва, так і гострою міжусобною боротьбою між окремими старшинськими угрупованнями, їх зрадами національних інтересів, а також ворожими діями сусідніх держав, що скористалися загостренням внутрішніх

антагонізмів. У цій боротьбі Україна за часів Руїни не тільки зазнала незлічених людських і матеріальних втрат, але й навіть частково поступилася здобутками революції Хмельницького. Проте боротьба за суверенність Української держави залишила в найширших колах народу глибокий слід.

Питання проблемного характеру

1. Б. Хмельницький розпочав боротьбу в 1648 р. з повстанням козаків запорізької Січі під гаслами «За православ'я, проти католицизму та унії». Чому на відмову від попередніх козацько-селянських повстань кінця XVI – 30-х років XVII ст. воно охопило більшу частину українських земель і переросло в національно-визвольну війну, а пізніше й національну революцію?

2. Еволюція поглядів Б. Хмельницького та його соратників на процес державотворення визначили динаміку й різновекторність зовнішньополітичної лінії Війська Запорозького. Спочатку, як уже зазначалося, пошуки союзників здійснювалися у трикутнику Річ Посполита – Туреччина – Московське царство. Коли і чому в зовнішньополітичній моделі Б. Хмельницького з'явився новий вектор – шведський?

3. Переяславська Рада ініціювала перехід Української козацької держави під «високу руку» московського царя. Хто і що спричинило ускладнення міжнародного становища України після Московсько-українського договору 1654 р.?

4. Діяльність сина українського народу Б. Хмельницького оцінювалася неоднозначно. Навіть Т. Г. Шевченко критикував його за те, що він, поєднавшись з Москвою, «занапастив» Україну. На Ваш погляд, в чому проявилася мудрість і велич гетьмана, коли пішов на союз з Московією? Йдеться про приєднання чи воз'єднання?

5. Довгий час дослідники стверджували, що в XVII ст. відбулася національно-визвольна війна українського народу. Чому сьогодні фахівці все більше доводять про подію як Українську національну революцію? В чому суттєва різниця?

Тестові завдання

1. Рушійними силами Визвольної війни були:

- а) селяни, міщани, духовенство;
- б) селяни, козаки, міщани, православне українське духовенство, частина дрібної та середньої православної шляхти;
- в) селяни, козаки, велика шляхта, духовенство.

2. Встановіть відповідність:

а) битва на Жовтих Водах	1) 11–13 вересня 1648 р.
б) битва під Корсунем	2) 2–6 травня 1648 р.
в) битва під Пилявцями	3) 15–16 травня 1648 р.
г) битва під Зборовом	4) 23 грудня 1648 р.
г) облога м. Львова	5) 5–6 серпня 1649 р.

3. Зборовська угода забезпечила умови для формування суверенітету Української держави, бо:

- а) була договором про мир, який давав змогу розпочати державне будівництво;
- б) визнавала за гетьманом право на владу на певній території та окремі збройні сили;
- в) визнавала за гетьманом право на окремі збройні сили та використання прибутків з колишніх шляхетських фільварків.

4. Битва під Берестечком на Волині між військами Богдана Хмельницького та Яна Казимира відбулася:

- а) 18–30 травня 1649.;
- б) 18–30 червня 1651 р.;
- в) 18–30 липня 1652 р..

5. Українська держава мала союз у 1648–1654 рр. з:

- а) Швецією;

- б) Молдавією;
- в) Кримським ханством;
- г) Трансільванією;
- г) Туреччиною.

6. Битва Визвольної війни українського народу середини XVII ст. відбулися в якій послідовності:

- а) під Жванцем;
- б) під Батогом;
- в) на Жовтих Водах;
- г) під Корсунем;
- г) під Зборовом.

7. Українська держава у середині XVII ст. називалася:

- а) Велике князівство Руське;
- б) Україна;
- в) Держава Війська Запорозького.

8. Столицею держави Війська Запорозького у часи Визвольної війни було місто:

- а) Київ;
- б) Чигирин;
- в) Переяслав.

9. За формою правління держава Війська Запорозького була:

- а) становою монархією, спадковий володар якої – гетьман, а дорадчий орган влади – рада козацької старшини;
- б) становою республікою, повновладним головою якої вважався виборний гетьман, а найвищим органом влади – загальнокозацькі збори;
- в) абсолютною монархією, вся влада в якій зосереджувалася у руках гетьмана, що передавав її у спадок.

10. Територія держави війська Запорозького в часи Б. Хмельницького майже постійно охоплювала:

- а) Київське, Брацлавське, Волинське і частину Руського воєводства;
- б) Чернігівське, Київське, Брацлавське та частину Волинського воєводства, а також межові землі Білої Русі;
- в) Чернігівське, Київське, Волинське та частину Руського воєводства, а також межові землі Білої Русі;

11. «Березневі статті» Б. Хмельницького були узгоджені й затверджені:

- а) у Переяславі;
- б) у Києві;
- в) у Москві.

12. У «Березневих статтях» визначався козацький реєстр у:

- а) 40 тис. осіб;
- б) 60 тис. осіб;
- в) 80 тис. осіб.

13. Встановіть відповідність:

а) вересень 1651 р.	1) битва під Батогом
б) травень 1652 р.	2) Білоцерківський мирний договір
в) грудень 1653 р.	3) Переяславська Рада
г) січень 1654 р.	4) облога Жванця.

Тема 3.
Початок національного відродження
України (к. XVIII – 1 пол. XIX ст.)

План

- I. Основні соціально-економічні зрушення на шляху до капіталістичних відносин на українських землях.
- II. Формування нової української культури.
- III. Кирило-Мефодіївське товариство (братство).

Література

1. Бойко О. Д. Історія України. Посібник. – К., 2012. – С. 213–248.
2. Безпалов М. Є., Бут О. М., Добров П. В., Шабельніков В. І. Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник. – Донецьк, 2004. – С. 72–85.
3. Савченко Н. М., Подольський М. К. Історія України: Модульний курс. Навчальний посібник. – К., 2006. – С. 218–296.
4. Світлична В. В. Історія України. Навчальний посібник. – К., 2006. – С. 150–154; 159–160.
5. Безпалов М. Є., Бут О. М., Мармазова Т. І., Шабельніков В. І. Історія України: Навчальний посібник, семінари, кредитно-модульний зріз. Навчальний посібник. – Донецьк, 2009. – С. 64–90.
6. Історія України: проблемні лекції для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів: навч. посіб. / Бут О. М., Бушин М. І., Вовк Ю. І. та ін.. – Черкаси: ЧДТУ, 2012. – С. 118–124.

Теми рефератів

- Перші будите лі України (Іван Котляревський, Григорій Полетика, Григорій Сковорода).
- Роль університетів у національно-культурному відродженні України.
- Т. Шевченко в українському національному відродженні.

Творчі роботи

- Місце Кирило-Мефодіївського братства у національному русі українців.
- Наслідок революції 1848–1849 рр. в Європі для України.
- Порівняльний аналіз ролі й місця України у документах Кирило-Мефодіївського братства та декабристів. Ваше бачення.

Методичні поради

Кінець XVIII – 1 пол. XIX ст. характеризувалися невпинним зростанням могутності Російської імперії, яка після розділів Речі Посполитої приєднала близько 80 % українських земель, ліквідувала українську автономію і перетворила Україну в звичайну провінцію Росії. 20 % України (Галичина і Буковина) перебували під владою Австрійської Імперії (пізніше Австро-Угорщини). Наслідком приєднання українських земель до цих імперій було негативне ставлення до української мови і культури, історичного минулого України.

Під час вивчення першого питання слід звернути увагу на те, що на відміну від попереднього століття, коли переважали втрати та спадні тенденції в суспільному житті, наприкінці XVIII – у 1 пол. XIX ст. почалося піднесення України. Воно мало об'єктивне підґрунтя. Покращало геополітичне положення України, територія якої стала менш роздробленою і поширилася до природних кордонів Чорноморського та Азовського узбережжя, захищеною від турецької, кримсько-татарської та польської експансії. Соціально-економічний прогрес проявився у послабленні кріпосництва в Західній Україні, а в російській – в небачених масштабах розгортання заселення та господарського освоєння чорноземних степів. Вивіз хліба через Чорне море та імпорту з-за кордону свідчили про економічні зрушення. Формувались передумови вже близького економічного піднесення Донбасу.

В Україні, як і в Росії, у цей час у надрах феодально-кріпосницької системи все більше розвивався капіталістичний спосіб виробництва, в усіх формах економіки йшов процес розвитку товарно-грошових відносин.

Упродовж ХІХ ст. основою економіки України залишалося сільське господарство. Його розвиток визначали такі тенденції: домінування в аграрній сфері поміщицького землеволодіння, яке перебувало у кризовому стані; посилення експлуатації селянства, його майнова диференціація; застосування застарілих способів і засобів ведення господарства; розвиток підприємництва. Під впливом зростаючого попиту на хліб, сировину для промисловості сільське господарство починає поступово переходити на розвиток по капіталістичному шляху. Воно набуває рис торгового, підприємницького характеру, зростає його товарність і спеціалізація. Великі латифундії Південної та Правобережної України мали значні площі землі та достатню кількість дармової кріпацької робочої сили, що давало їм можливість швидше пристосовуватися до товарно-грошових відносин, ніж дрібним господарствам Лівобережної України. Поступово в товарне виробництво втягуються і селянські господарства. В умовах масового обезземелення починає формуватися заможна селянська верхівка, яка шляхом дрібного підприємництва, лихварства, чумакування, посередницької торгівлі накопичує капітали, готуючись до крупної підприємницької діяльності.

Процес розвитку товарно-грошових відносин призводив до зростання міського населення за рахунок сільського, відволікання все значнішої частини людей від землеробства та залучення їх до промисловості.

Зі зростанням неземлеробського населення збільшувалася потреба у сільськогосподарських продуктах. Під впливом зростання попиту на хліб та сировину для промисловості сільське господарство почало поступово переходити на капіталістичний шлях розвитку. Воно набувало рис торгівельного, підприємницького характеру, зростали його товарність і спеціалізація.

За нових економічних умов поміщицькі та селянські господарства намагалися збільшувати виробництво хліба та продуктів тваринництва. Підприємливі поміщики все активніше застосовували машини та удосконалені знаряддя праці, що сприяло підвищенню

врожайності зернових і технічних культур. Щоб одержати прибуток, поміщики за певну плату відпускали своїх селян на заробітки.

Поряд з виробництвом товарного хліба розширювалися посівні площі технічних культур, які користувалися попитом промисловців. Значного поширення набуло вирощування конопель і тютюну в Полтавській та Чернігівській губерніях, льону в Катеринославській та Херсонській, цукрових буряків на Правобережжі та Лівобережжі тощо. Отже, спостерігалася певна спеціалізація районів щодо виробництва тих чи інших культур.

Предметом уважного розгляду мають бути глибокі зміни у промисловому розвитку. Початок промислового перевороту в середині 30-х років став новим етапом у розвитку вітчизняної промисловості. Суть цього перевороту полягала у поступовому переході від феодальної мануфактури до капіталістичної фабрики. У цей період продовжувався процес кількісного зростання промислових підприємств. Від 1825 до 1861 року їхня кількість зросла у 3,6 рази. В основі промислового перевороту була покладена заміна ручної праці машинною, широке впровадження у виробництво парових двигунів, удосконалених технологій.

У зв'язку зі зростанням попиту на машини, з 30-х років почало зароджуватися національне машинобудування. Перше механічне підприємство на українських землях заснував у Катеринославі в 1835 р. купець А. Заславський. Подібні виробництва стали відкривати українські підприємці й в інших містах. Заводи харківських купців Р. Плетньова та М. Рижова, київських Дегтярьових виготовляли парові котли, гідравлічні преси та інше устаткування. Молотарки та віялки постачав відкритий у 1839 р. завод поміщика Потьомкіна на Полтавщині.

Процес розвитку капіталістичних відносин зумовив певні зміни у класовій структурі. З-поміж дворян, селян, міщан та купців став виокремлюватися клас буржуазії. Нові машини та технології вимагали якісно нової робочої сили – дисциплінованої, кваліфікованої, зацікавленої у наслідках праці. Закріпачений робітник не відповідав

цим критеріям. Тому складався клас найманих робітників, джерелом формування яких було розорене селянство, міські ремісники тощо. Частка вільнонайманої праці продовжує швидко зростати. Якщо у 1825 р. вона становила 25 %, то 1861 р. – майже 74 %.

Розглядаючи питання становлення західноукраїнських земель, слід звернути увагу на колоніальну політику Австрійської монархії, економічну відсталість цього краю. Протягом першої половини ХІХ ст. основою економіки краю залишалось сільське господарство, головним чином землеробство. Більше половини земельних угідь належало поміщикам і казні, менше половини – селянським господарствам. Традиційно невисокий рівень агрокультури зумовлював низьку врожайність, особливо у селянських господарствах. Повільними темпами розвивалось і тваринництво.

Феодално-кріпосницьке сільське господарство західноукраїнських земель, не витримуючи конкуренції на міжнародному ринку з капіталістичним сільським господарством європейських країн, виявляло тенденцію до занепаду, яка переросла у кризу в середині 40-х років.

Тут лише незначна частина поміщицьких господарств стала на шлях капіталістичного розвитку. Більшість поміщиків йшла шляхом збільшення панщини. Поширеними формами боротьби з нею були втечі селян від поміщиків, підпали маєтків, знищення посівів та вирубка лісів. Основним наслідком цієї боротьби стало скасування панщини у Галичини 16 квітня 1848 р.

Процес зародження міської буржуазії та пролетаріату йшов уповільненими темпами з-за кріпосницької й колоніальної політики Австрійської імперії. У середині ХІХ ст. на західноукраїнських землях діяло біля 250 мануфактур: металообробних, керамічних, шкіряних, соляних, скляних, лікєро-горілочаних та ін. Однак жодна з них не мала парових двигунів.

Висновок з першого питання можна зробити такий: основним змістом соціально-економічного розвитку України першої половини ХІХ ст. був розпад феодално-кріпосницької системи і формування в

її надрах нового суспільного устрою. У сільському господарстві це проявилось перш за все у спрямованості поміщицьких і заможних селянських господарства виробляти продукцію на ринок. Проте капіталістичні зрушення в сільському господарстві були ще слабкими. Основною сферою, де формувався новий спосіб виробництва, була промисловість, провідну роль в якій відігравали купецькі капітали.

Під час розгляду **другого питання** головну увагу слід приділити найбільш характерним рисам національно-культурного відродження:

- формуванню національної свідомості українців;
- зростанню інтересу до української мови, історії, культури;
- активізації зв'язків між східними і західними українцями;
- розгортанню українського національно-визвольного руху.

Наполеонівські війни 1812–1814 років, декабристи та польське визвольне повстання 1830 року сприяли посиленню національно-визвольних рухів у Російській імперії. Російський уряд сприяв формуванню російської національної свідомості українців, інших народів імперії. Поштовхом до розвитку національної свідомості росіян стали реформи міністра царського уряду С. Уварова, які проголосили «народність», «самодержавство» та «православ'я» як основоположні принципи Російської імперії. Реформи Уварова призвели до посилення русифікації державного апарату, освіти та культури у всій імперії. Політика російського царизму спричинила активізацію національних рухів поневолених народів. Почалось українське національне відродження, що бере початок від перших спроб запровадження української літературної мови та боротьби нащадків української козацької старшини за збереження автономних прав України в складі Російської імперії.

Суть цього процесу полягає у відновленні національної культури і мови українського народу після їхнього занепаду. Російська влада намагалася ввести російську мову замість української. Але народ зберігав великі скарби у своїй усній творчості. З усіх скарбів найціннішою була мова. Найкращі сили національної інтелігенції

взялися за нелегке завдання – перетворити народну мову на основний засіб спілкування усіх верств українського суспільства.

Початок українського відродження умовно пов'язують з виходом у світ поеми «Енеїда» Івана Котляревського у 1798 році. Це був перший твір нової української літератури, написаний живою народною мовою, за що його автора назвали батьком української літературної мови.

Помітно зріс інтерес до національної історії. У 1822 р. у світ вийшла чотиритомна праця Д. Бантиша-Каменського «Історія Малої Росії». У 1846 р. вийшла друга книга анонімного автора «Історія Русів», де змальована картина історичного розвитку України з найдавніших часів до 1769 р.

Почесне місце у літературі всіх часів і народів зайняла творчість геніальних письменників І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Гоголя.

І. Котляревський за рік до народження О. С. Пушкін подарував Україні «Енеїду». Оброблений ним полтавський діалект виявився таким матеріалом, що через 200 років ми читаємо «Енеїду» так, немов вона написана сьогодні. Велика поема кожною строкою заперечує тим, хто не визнавав, що українська мова – одна з слов'янських мов, таких, як російська, польська, чеська, білоруська, сербська, словацька та інші.

Народну свідомість найбільше розбудив геніальний український поет, прозаїк, художник і мислитель Тарас Шевченко. Вже у першій поетичній збірці «Кобзар» (1840) він показав народові, за що боролись українці в минулому, передав почуття, прагнення й сподівання свого народу, навіки закріпив українську літературну мову. М. Грушевський відмічав, що завдяки Т. Шевченко українське відродження з боку літератури було забезпечено.

Найвищий художній рівень його творів дозволив зайняти Україні видатне місце серед літератур інших народів. Прогресивна Росія в переважаючій більшості сприйняла його з ентузіазмом. Поряд з загальнолюдськими ідеями про сенс життя, добро й зло, особисте щастя, на першому плані засобами художньої літератури висловлю-

валася ідея необхідності звільнити український народ від кріпацтва, злиднів і колоніального гноблення. У поемі «Сон» зі знищивною сатиричною силою зображено царську родину й всю бюрократичну ієрархію. Поема «Кавказ» пронизана співчуттям до гірських народів, підкоренням яких було зайнято самодержавство. Читаючи поему «Катерина», українські патріоти у долі героїні бачили долю України. Що ж робити? Відповідь була однозначною: «Кайдани порвіте...». У відчаї Т. Шевченко інколи покладав надії на Божу Матір і молив її любити Україну. Феномен Т. Шевченка не тільки в тому, що він втілював початок національно-культурного відродження, але й в тому, що на всі майбутні часи символізував Україну «в сім'ї вольній, новій»... інших народів.

Видатним письменником і популяризатором історії України був Микола Гоголь. М. Грушевський та І. Крип'якевич не називають М. Гоголя серед творців відродження, не вибачаючи йому того, що він писав свої твори російською мовою. Але зміст, образи, інтонації гоголівської прози пронизані Україною. Згадаємо хоча б такі твори, як «Тарас Бульба», «Вечори на хуторі поблизу Диканьки». Фахівці стверджують, що персонажі «Мертвих душ», «Ревізора» переважно українські. Він створив самобутні образи й характери українського народу, його самосвідомість.

Дуже важливо засвоїти, що будителями українського народу були різні верстви нової національної інтелігенції. Фахівців з вищою освітою готували Харківський (відкритий у 1805 р.) і Київський (заснований у 1834 р.) університети, які стали осередками українського культурного й наукового життя. У них працювали перші українські вчені та письменники: М. Костомаров, І. Вернадський, Т. Осиповський, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Максимович та ін.

Розвивалось і театральне мистецтво. Центрами театального життя стали Харків та Полтава, де започаткувався національний український професійний театр. На сценах цих театрів йшли вистави та п'єси І. Котляревського «Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник»,

Г. Квітки-Основ'яненка – «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-деншик» тощо.

Щодо західноукраїнських земель, то тут процес національно-культурного відродження почався дещо пізніше, ніж на Наддніпрянщині. Українська мова на цій території зазнавала дискримінації у громадському житті і в школі. Натомість насаджувалася чужа й незрозуміла народові німецька мова. У 30–40-х рр. центром відродження у Галичині став Львів. Варто зазначити, що саме тут на початку 30-х рр. виникає просвітницьке та літературне об'єднання «Руська трійця», засновниками якої були Маркіян Шашкевич, Іван Вагілевич та Яків Головацький. Вони активно виступали на захист рідної української мови і вбачали головне завдання в тому, щоб за допомогою слова «підняти дух народний, просвітити його». Першою книгою, яка була написана живою народною мовою, де знайшли відображення визвольні ідеї, був збірник «Русалка Дністрова» (1836). Літературна обробка народної мови продемонструвати її перевагу порівняно з мертвою штучною мовою та виявила спільність з мовою великої України.

Революція 1848 р. в Австрійській імперії позитивно вплинула на суспільну діяльність населення, особливо у культурній сфері. Прискорився процес консолідації патріотичних сил, які у травні 1848 р. створили у Львові першу русько-українську політичну організацію – Головну Руську раду на чолі з Г. Яхимовичем.

Саме в Західній Україні в умовах конституційної Австрії раніше ніж у «підросійській» Україні почалася політизація українського національного руху: створювалися громадські та політичні організації, формувалися ідеї самобутності та самостійності України. У ході революції 1848–1849 років в Австрійській імперії українцям вдалося добитися від уряду рішення багатьох соціальних та національних питань. Так була скасована панщина та інші повинності селян. Селяни отримали право викупати землю. Почала видаватися перша українська газета «Зоря Галицька» (1848–1852 рр.), була створена перша українська культурно-просвітницька організація, дозволялось

викладання в навчальних закладах українською мовою, українці отримали місця в парламенті (рейхстазі) Австрії.

Таким чином, культурницька діяльність української інтелігенції мала значний вплив на піднесення національної свідомості народу, активізацію процесів національного відродження, що знайшло вияв у формування нового суспільного ладу, створенні культурно-освітніх осередків, що стимулювало розвиток культури, революційно-політичне пробудження української нації.

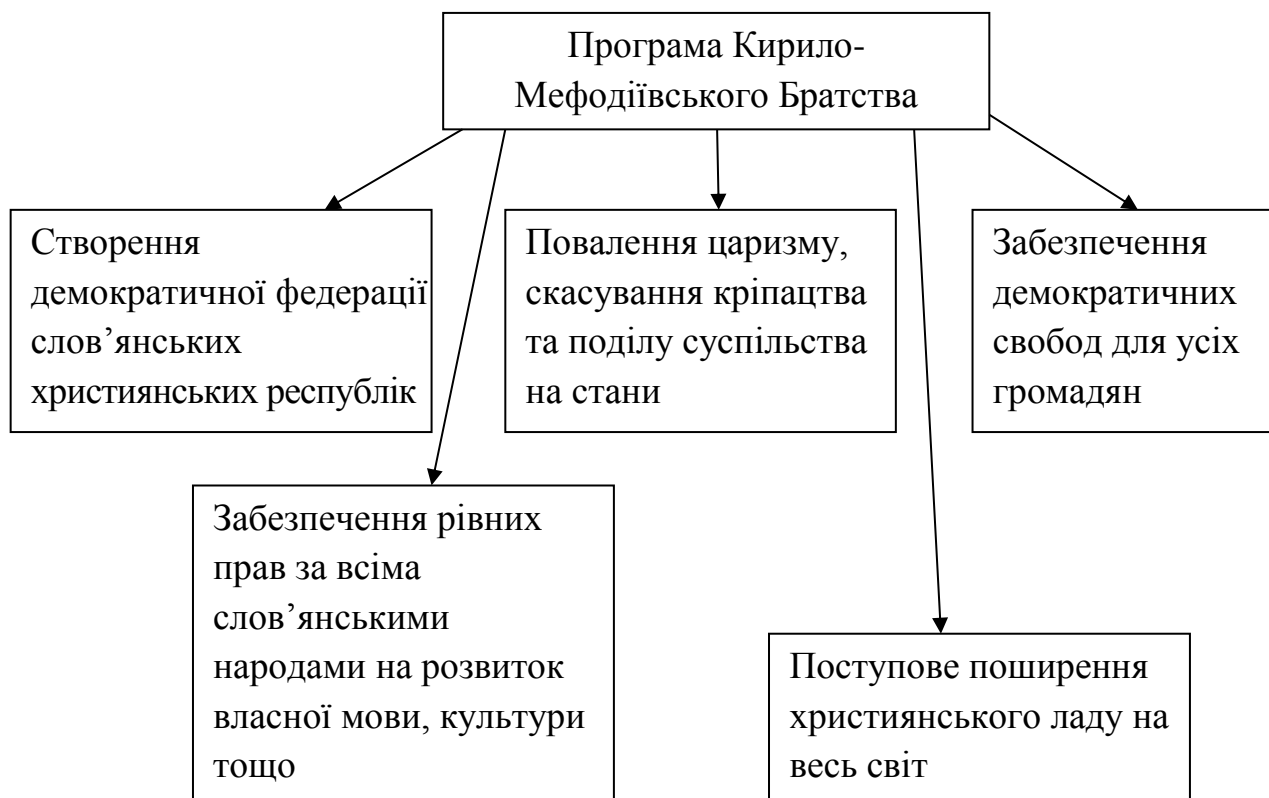
Під час розгляду **третього питання** необхідно згадати, що середина XIX ст. характеризувалась активізацією революційних рухів у Європі (так звана «весна народів»), що не могло не турбувати політичні режими Австрії та Росії.

У цьому плані і треба оцінювати та сприймати факт виникнення в 1846 р. у Києві української політичної організації – Кирило-Мефодіївського товариства, засновниками якого були М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський, П. Куліш та ін. У роботі товариства активну участь брав і Т. Шевченко.

Варто звернути увагу на діяльність Кирило-Мефодіївського братства та його роль у подальшому формуванні української національної ідеї. Вперше в нашій історії демократична частина інтелігенції висунула на передній план боротьби проти національного гноблення такі соціально-політичні вимоги, як ліквідація самодержавно-кріпосницького режиму, встановлення демократичної форми правління, державної незалежності України.

Для полегшення засвоєння цього питання необхідно використати програму Кирило-Мефодіївського товариства, яка сформульована у двох документах – «Статуті Слов'янського товариства св.Кирила і Мефодія» та «Книзі буття українського народу» («Закон божий»), автором якої був М. Костомаров. Це була програма українського національного відродження та панславізму. Головними своїми завданнями товариство вважало знищення самодержавства, ліквідацію кріпосного права, скасування станів, національне визволення

слов'янських народів, об'єднання їх у республіканську федерацію, про що свідчить наступна схема.

Поява та діяльність Кирило-Мєфодіївського товариства фактично поклала початок переходу від культурницького до політичного етапу боротьби за національний розвиток України. Воно активно здійснювало спроби практичного втілення передових ідей і стало кульмінацією українського національно-визвольного руху 40-х років.

Практична діяльність кирило-мєфодіївців була досить багатогранною: вони поширювали радикальні програмні документи, революційні твори Т. Шевченка, гуртували сили своїх однодумців, проповідували ідеї товариства в університеті, військових училищах, інших учбових закладах Києва, займалися науковою працею і поширенням освіти серед народу. Зокрема, Пантелеймон Куліш написав перший підручник з історії України – «Повість об украинском народѣ» для дітей старшого шкільного віку і опублікував його 1846 року в Петербурзі.

Подальша доля товариства склалася трагічно: царський уряд у 1847 р. викрив і розгромив його, а учасників покарав ув'язненням і засланням. Шевченка було віддано у солдати.

Питання проблемного характеру

1. Доведіть, що перехід від феодално-кріпосницьких до капіталістичних відносин прискорював пробудження української нації і розвиток національного духу. Які були для цього умови у першій половині XIX ст.?

2. Прийнято вважати, що революційно-демократична діяльність Т. Шевченка, Кирило-Мефодіївського товариства та їх наступників, а також революційні події в Європі 1848–1849 рр. мали великий вплив на українське суспільство. У той же час національно-визвольні та гуманістичні ідеї не мали у 1 пол. XIX ст. палких послідовників. Чому так сталося?

3. Де, на Вашу думку, було сильніше гноблення українського народу: у російській чи австрійській частинах України? Чим це можна пояснити?

Завдання для самостійної роботи

1. Заповніть таблицю:

Культура України першої половини XIX ст.

Освіта	Наука	Література	Театр і музика	Архітектура
--------	-------	------------	----------------	-------------

2. Проаналізуйте основні тенденції соціально-економічного розвитку України першої половини XIX ст. Вкажіть особливості України порівняно з країнами Західної Європи.

3. Визначте, чому культурно-національне відродження у російській частині України мало більш масштабний характер, ніж на західноукраїнських землях?

4. Обґрунтуйте правдивість або хибність твердження про те, що політика російського та австрійського урядів щодо українських земель носила колоніальний характер.

5. Визначте характерні риси українського національного відродження кінця XVIII – 30-х рр. XIX ст. на східноукраїнських та західноукраїнських землях.

6. Як Ви оцінюєте діяльність Кирило-Мефодіївського товариства? Чи можна його вважати політичною організацією? Обґрунтуйте свою думку.

Тестові завдання

1. Українські землі у 1 пол. XIX ст. входили до складу:

- а) Російської імперії, Речі Посполитої, Туреччини;
- б) Російської та Австрійської імперії;
- в) Австро-Угорської імперії та Туреччини.

2. Який соціально-економічний лад був в Україні наприкінці XVIII – 1 пол. XIX ст.:

- а) капіталістичний;
- б) капіталістичний на мануфактурній стадії;
- в) феодальний;
- г) капіталістичний з залишками феодалізму;
- г) феодальний з елементами капіталізму.

3. Визначте окремо ті засади, на яких ґрунтувалися відживаюча феодально-кріпосницька та нова капіталістична система в Україні:

- а) натуральне ведення господарства;
- б) товарне виробництво;
- в) прикріплення селянина до землі;
- г) використання вільнонайманої праці;
- г) особиста залежність;
- д) використання машинної техніки;

е) панщина.

4. Вставте пропущені слова:

На початку ХІХ ст. промисловість Наддніпрянської України була представлена дрібними_____. Своєрідними острівцями серед них були нечисленні середньовічні_____. Протягом першої половини ХІХ ст. кріпосну_____ поступово витісняли перші_____. У 30-х рр. почало зароджуватися національне_____.

5. Верхні соціальні прошарки українського суспільства Лівобережжя – дворяни (нащадки козацької старшини), заможні міщани, духовенство, дрібні чиновники – у ХІХ ст. користувалися переважно:

- а) російською мовою в державних установах, громадському житті і навіть у побуті;
- б) українською мовою в державних установах, громадському житті і навіть у побуті;
- в) польською мовою в державних установах, громадському житті і навіть у побуті.

6. Перша наукова граматики української мови була складена:

- а) І. Срезневським;
- б) І. Котляревським;
- в) О. Павловським;
- г) І. Войцеховичем.

7. Встановіть відповідність:

а) Петро Гулак-Артемівський	1) громадський діяч, учений-економіст, поміщик-ліберал, ініціатор заснування Харківського університету.

б) Григорій Квітка-Основ'яненко	2) відомий російський філолог-славіст, цікавився українською етнографією; записані на Харківщині, Полтавщині та Катеринославщині пісні, думи та перекази із власними коментарями опублікував у збірниках «Запорізька старовина».
в) Ізмаїл Срезневський	3) видатний вчений-енциклопедист, філолог, етнограф, поет, перший ректор Київського університету. Автор збірки «Малоросійські пісні», багатьох віршів, численних праць з історії Київської Русі, козаччини й Гайдамаччини.
г) Михайло Максимович	4) виходець із знатної козацько-старшинської родини, «батько української новітньої прози», автор «Малоросійських оповідань», комедій «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик».
г) Василь Каразин	5) професор історії та географії, пізніше ректор Харківського університету, поет та літературознавець, байкар, перекладач од римського поета Горація.

8. Значення Т. Г. Шевченка полягає:

- а) в утвердженні української мови;
- б) у написанні «Книги буття українського народу»;

- в) в утвердженні ідей демократизму та захисту соціальних і національних інтересів українського народу;
- г) у створенні словника української мови;
- г) у написанні «Історії малої Росії».

9. Програмний документ Кирило-Мефодіївського братства – це:

- а) «Книга буття українського народу (Закон Божий)»;
- б) «Катехізіс автономіста»;
- в) «Кобзар»;
- г) «Енеїда»;
- г) Статут слов'янського братства св.Кирила і Мефодія.

10. Програма Кирило-Мефодіївців передбачала:

- а) створення демократичної федерації слов'янських республік;
- б) зміцнення трьох принципів основ суспільства – самодержавства, правоправ'я, народності;
- в) знищення царизму та скасування кріпосного права;
- г) християнський соціалізм;
- г) українське месіанство;
- д) утвердження в суспільстві демократичних прав і свобод для громадян;
- е) Україна – пряма спадкоємниця Київської Русі;
- е) досягнення рівності у правах та розвиток національної мови, культури та освіти всіма слов'янськими народами.

11. Члени Кирило-Мефодіївського братства розраховували реалізувати свою програмну мету шляхом:

- а) організації народних мас на революційну збройну боротьбу;
- б) тривалої і наполегливої просвітницької діяльності й утвердження християнської етики;
- в) провокування війни з Росією західноєвропейських держав.

12. Виберіть серед перелічених прізвища тих галичан, які відомі сьогодні як «Руська трійця»: Д. Зубрицька, М. Левицький, Й. Лозинський, М. Шашкевич, І. Могильницький, Я. Головацький, А. Добрянський, І. Вагилевич, О. Духнович.

13. «Руською трійцею» називали:

- а) таємний гурток революційно налаштованих студентів Львівського університету;
- б) український альманах, який вийшов у Будапешті в 1836 р.
- в) трьох товаришів-учнів греко-католицької семінарії у Львові.

14. Що означають ці дати, або названі події?

- а) У 1822 р. вийшла друком «Історія Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського, яка була першою _____;
- б) У 1836 р. у Будапешті побачила світ збірка «Русалка Дністрова», яка поклала початок _____;
- в) У 1840 р. вийшла друком перша поетична збірка Т. Шевченко _____;
- г) У квітні 1848 р. в Галичині _____;
- г) У 1848 р. у Львові почала видаватися перша газета українською мовою _____.

Тема 4.

Українська національно-демократична революція 1917–1920 рр.

План

- I. Утворення Української Центральної Ради та її діяльність.
- II. Гетьманат П. Скоропадського Директорія УНР.
- III. Західноукраїнська Народна Республіка.
- IV. Радянська влада в Україні у 1917–1920 рр.

Література

1. Безпалов М. Є, Бут О. М., Добров П. В., Шабельніков В. І. Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник. – Донецьк, 20004. – С. 114–131.
2. Бойко О. Д. Історія України: Посібник. – К., 2004. – С. 321–371.
3. Реєнт О. Українська революція. – К., 1996.
4. Савченко Н. М., Подольський М. К. Історія України: Модульний курс. Навчальний посібник. – К., 2006. – С. 297–329, 400–421.
5. Світлічна В. В. Історія України. Навчальний посібник. – К., 2006. – С. 187–217.
6. Безпалов М. Є, Бут О. М., Мармазова Т. І., Шабельніков В. І. Історія України: семінари, кредитно-модульний зріз. Навч. посібник. – Донецьк ДонНУ, 2009 – С. 90 – 124.

Теми рефератів

- Політика «воєнного комунізму» в Україні.
- Повстанська армія Н. Махно.
- Історичний портрет С. Петлюри.

Творчі роботи

- Боротьба політичних сил України у 1918–1920 рр. за вибір історичного шляху її розвитку.

- Основні програмні положення III-го Універсалу Центральної Ради, їх реалізація і прорахунки.
- Україна в боротьбі за збереження державної незалежності (1918–1920 рр.)

Методичні поради

На початку 1917 р. Російська імперія опинилася на межі краху. Зростала недовіра народних мас до державних органів влади, які були нездатні поліпшити ситуацію на фронті і в тилу. Країну охопила інфляція, стрімко зростали ціни, різко погіршало матеріальне становище населення. Звичним явищем стали антиурядові виступи селян, солдат, робітників.

Соціально-економічною кризою були охоплені не тільки українські землі, але і вся територія Російської та Австро-Угорської імперії. Уряди цих держав не змогли вжити необхідних заходів для ліквідації кризи. У лютому 1917 р. в Росії відбулася революція, а згодом, у листопаді 1918 р., буржуазно-демократична революція здійснилася в Австро-Угорщині.

У результаті цих революцій в Російській і Австро-Угорській імперіях встановився республіканський устрій, почалися демократичні перетворення. Це стало поштовхом до національних революцій, у тому числі і на українських землях. Мета національної революції – досягнення автономії, або створення незалежної держави на національній території.

Вивчення **першого питання** теми треба почати з того, що незадоволення населення економічними труднощами, викликаними Першою світовою війною, прискорили падіння самодержавства. 27 лютого 1917 р. цар Микола II зрікся престолу. Лютнева революція перемогла. Влада перейшла до Тимчасового уряду країни і паралельно до Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів.

Перемога революції відкрила широкі можливості для легалізації діяльності політичних партій, створення різноманітних громадських організацій. Під впливом революційних подій, навесні 1917 р. від-

новили свою діяльність в Україні «старі» політичні партії та виникли нові партії і громадські організації.

Керівництво ТУП 3 березня 1917 р. запропонувало створити Раду всеукраїнського масштабу – Центральну Раду.

4 (17) березня 1917 р. у Києві на засіданні ради ТУП, УСДРП, УПСР, громадських організацій було прийняте рішення про створення Центральної Ради (ЦР). Почався процес її формування. 7 березня головою центральної Ради був обраний М. Грушевський (заочно, оскільки находився в засланні). ЦР стала вищим органом державної влади (парламентом України). На місцях, з ініціативи ЦР, почали створюватися повітові, міські Ради. ЦР ставила головним своїм завданням досягнення автономії України.

Під час розгляду цього питання варто проаналізувати основні етапи діяльності Центральної Ради. Звернути увагу на такі її моменти: обнародування I Універсалу, переговори з Тимчасовим урядом і видання II III і IV Універсалів, внутрішня та зовнішня політика Центральної Ради.

I Універсал, виданий 10 (23) червня 1917 р. проголосив автономію України. Виголошувалось право українського народу створити власні органи влади, видавати свої закони. Вищим органом в Україні ставала Центральна Рада. Говорилось про необхідність створення української державної скарбниці, головним джерелом державних прибутків мали стати податки з населення. Універсал містив заклик до народу з приводу створення органів на місцях, які підлягали б Центральній Раді. Автори Універсалу звертались з закликом: «Народе Український! У твоїх руках доля твоя. В цей трудний час всевітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю й державним розумом, що ти можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним».

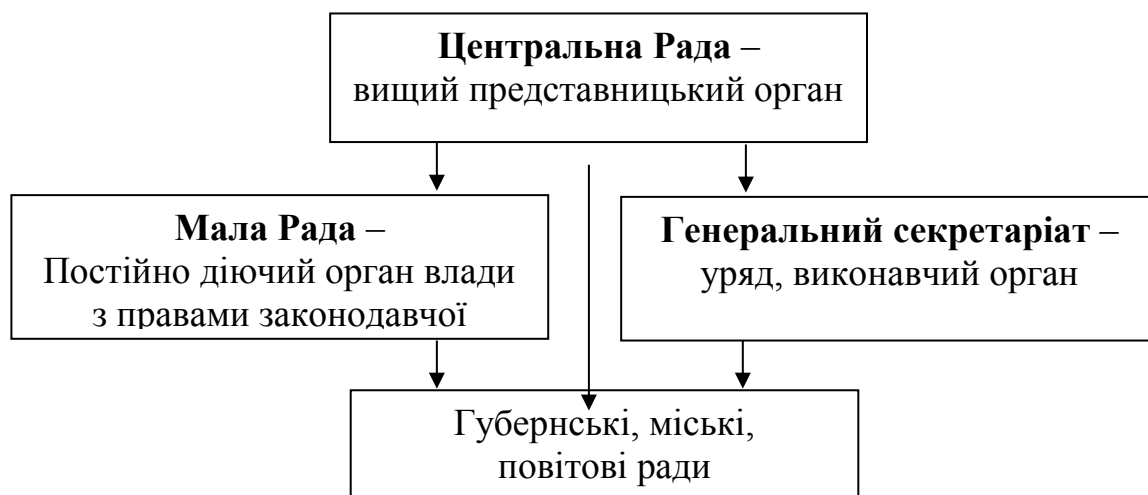
Після проголошення I-го Універсалу, ЦР перетворилася в державний орган влади. Для вирішення поточних питань 15 червня 1917 р. був створений Генеральний секретаріат – виконавчий орган влади (уряд). У першому складі Генерального секретаріату переважали соціал-демократи.

29 червня 1917 р. деоєгація Тимчасового уряду визнала право України на автономію. З боку ЦР досягнуте порозуміння було узагальнене у II Універсалі (3(16) липня 1917 року). У цьому документі ЦР зобов'язувалась не встановлювати самочинно автономію України до рішення цього питання Всеросійськими Установчими зборами. Генеральний секретаріат мав стати вищим крайовим органом управління Тимчасового уряду в Україні. Центральна Рада мала доповнити свій склад представниками національних меншин, підготувати текст закону про автономію України для затвердження його Всеросійськими Установчими зборами. Українські військові частини могли формуватися тільки за згодом Генерального штабу російської армії і військового міністерства. Угода ЦР з Тимчасовим урядом і зміст II Універсалу, непослідовність політики керівництва ЦР викликали глибоке обурення різних політичних сил.

У липні-серпні 1917 р. Центральна Рада остаточно зміцнила свій статус органа влади. До її складу увійшли 822 представника партій, національних меншин, рад, громадських організацій, міст і губерній, тобто всі верстви населення. За рекомендацією Центральної Ради почали створюватися підлеглі їй місцеві органи влади – губернські, міські, повітові ради.

Сформувалися функції, структура органів влади, підлеглих ЦР (див. схему 1).

Схема 1

Варто звернути увагу на стосунки між Центральною Радою і Тимчасовим урядом влітку і на початку осені 1917 р.

Після прийняття ЦР II Універсалу, виникли дві проблеми, які вимагали узгодження з Тимчасовим урядом:

- визначення *території*, на яку поширювалася влада ЦР;
- уточнення *повноважень* Генерального секретаріату і місцевих органів Тимчасового уряду, які продовжували діяти і в українських губерніях.

Для вирішення цих питань у середині липня 1917 р. делегація ЦР на чолі з Винниченком виїхала до Петрограду на переговори з ТУ.

Переговори тривали три тижні, але рішення так і не було прийняте, тому що ТУ не погоджувався задовольнити вимоги української делегації.

На початку серпня ТУ затвердив «Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату Тимчасового уряду України», зміст якої полягав в наступному:

- Влада Генерального секретаріату поширюється на 5 губерній – Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, частину Чернігівської;
- Генеральний секретаріат має бути підзвітним не ЦР, а Тимчасовому уряду;
- Центральна Рада позбавлялася законодавчих прав.

Склалася патова ситуація, коли ЦР не мала реальної сили, щоб відкрито виступити проти «Інструкції», а Тимчасовий уряд Росії був не в змозі реалізувати її положення на практиці.

25 жовтня (7 листопада) 1917 р. у Петрограді перемогло збройне повстання, яке підготувала РСДРП(б), у результаті якого Тимчасовий уряд був повалений. II Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів проголосив перехід усієї влади до Рад.

Як ця подія була сприйнята Центральною Радою? Яка ситуація склалась в Києві, і як проходила боротьба за владу в Україні? Чим вона закінчилась?

Ситуація після жовтневого 1917 року перевороту і усунення Тимчасового уряду різко змінилася, чим скористувалася Центральна

Рада, яка засудила дії більшовиків. 7 (20) листопада 1917 року було видано III Універсал. Цей документ мав велике історичне значення, тому що проголошував утворення Української Народної Республіки (УНР) у складі Російської Федерації, визначив територію УНР, передбачив проведення глибоких економічних та соціальних реформ, впровадження громадських свобод. Серед реформ, які планувала здійснити Центральна Рада були: ліквідація поміщицького землеволодіння і передача землі селянам, встановлення державного контролю над промисловістю і торгівлею, 8-годинний робочий день. Центральна Рада обіцяла розпочати негайні переговори про виведення України з Першої світової війни.

Чому значна частина положень III Універсалу не була виконана? Обґрунтуйте висновок, що проголошення Української Народної Республіки стало визначною історичною подією, яка знаменувала відродження Української державності в ХХ ст. Спробуйте довести неминучість конфлікту між Центральною Радою і Раднаркомом Росії. Зверніть увагу, що ситуація ускладнювалась тим, що в кінці 1917 р. авторитет Центральної Ради в суспільстві остаточно впав, тому що вона по суті не проводила обіцяних і декларованих III Універсалом соціально-економічних перетворень. Опору в масах вона практично втратила. У грудні 1917 р. зазнала агресії з боку Радянської Росії, втративши протягом місяця майже всю Лівобережну Україну. До того ж вона відкладала вирішення нагальних питань, насамперед аграрного, до закінчення Першої світової війни.

Внаслідок наступу військ більшовицької Росії у грудні 1917 р., в Харкові було проголошено утворення Української Радянської Республіки. В Україні з'явилося два уряди: Генеральний секретаріат з Центральною Радою в Києві і більшовицький Народний секретаріат у Харкові. Харківський уряд, спираючись на підтримку більшовиків Росії, одразу оголосив про відміну всіх указів Центральної Ради і почав збройну боротьбу за владу.

Наприкінці 1917 – початку 1918 р. радянська влада була встановлена на значній території України. Органи влади Тимчасового

уряду і Центральної ради були ліквідовані. Влада Народного секретаріату поширювалася на території 5 губерній: Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Чернігівської.

Вирішальні події почалися 25 грудня 1917 р., коли командуючий радянськими військовими частинами Антонов-Овсієнко віддав наказ про наступ 30-тисячному війську проти УНР.

Намагаючись врятувати становище і залучити на свій бік населення, ЦР 9 січня 1918 р. ухвалила IV Універсал про незалежність України.

Під час розгляду цього питання слід подати коротку характеристику змісту та визначити історичне значення IV Універсалу.

Проголошення Радянської влади в Україні розколело українське суспільство на два непримиренних ворожих табори. Подальші події набули характеру громадянської війни – нової національної трагедії, у ході якої в котрий раз гинули українці. Чи не першими жертвами цієї війни стали 400 студентів, гімназистів та юнкерів, яких Центральна Рада направила захищати станцію Крути від радянських військ. У бою під Крутами 16 січня 1918 р. Багато хто з них загинув. 300 киян-робітників загинули під час повстання проти Центральної Ради на заводі «Арсенал». 26 січня 1918 р. радянські війська увійшли до Києва. Тепер врятувати УНР від остаточного розгрому могла лише допомога країн Четвертого союзу.

9 лютого 1918 р. делегація УНР підписала у Брест-Литовську мирну угоду з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Згідно з нею вони визнали незалежність УНР і пообіцяли надати допомогу Центральній Раді у боротьбі з радянськими військами.

Поясніть, що змусило Центральну Раду піти на переговори з країнами Четвертого союзу? Чи була альтернатива Брестському миру? Які зобов'язання брала на себе Центральна Рада і чи могла вона їх виконати?

Велике політичне значення в становленні незалежності України мали спроби Центральної Ради запровадити новий адміністративно-територіальний устрій. Ще III Універсал Центральної Ради визнав належним до території України землі, заселені в більшості українця-

ми. Це – Київська, Волинська, Подільська, Полтавська, Катеринославська, Таврійська (без Криму), Харківська, Херсонська та Чернігівська губернії, що поділялися на повіти та волості, тобто на Україні продовжував залишатися старий, дореволюційний адміністративно-територіальний поділ. Але в Універсалі відзначалася і така нова думка, що остаточне вирішення кордонів УНР, зокрема, «прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді з організованої волі народів».

Перші самостійні кроки з влаштування території були визначені в законі «Про адміністративно-територіальний поділ України», прийнятий 6 березня 1918 р. Встановлювався новий поділ території УНР на змлі, межі яких визначались за історичними, географічними, економічними і культурними принципами. Були визначені 30 адміністративно-територіальних земель. Та через політичну і соціальну нестабільність в державі новий територіальний поділ не був впроваджений в життя і залишився лише на папері. Під тиском переважаючих сил радянських військ Центральна влада втрачає територію, вплив і владу.

Радянська Росія, підписавши 3 березня 1918 р. Брестський мир з країнами Четверного союзу, була змушена офіційно визнати незалежність Української Народної Республіки. Більшовики покинули Україну. Таким чином, перша спроба встановити Радянську владу в Україні зазнала поразки. Але замість радянських військ у лютому-квітні 1918 р. Вся територія України була окупована Німеччиною та Австро-Угорщиною, які погодилися відновити владу Центральної Ради.

Центральна Рада не багато виграла від союзу з німцями. Марними виявилися сподівання на допомогу Німеччини та Австро-Угорщини. Нові союзники втручалися у внутрішні справи УНР, а Центральна Рада втрачала реальну владу в країні, скомпрометувавши себе співробітництвом з окупантами.

День 29 квітня 1918 р. став останнім у діяльності Центральної Ради. Вона ухвалила Конституцію УНР, яка проголошувала Україну

незалежною парламентською республікою й гарантувала громадянам широкі демократичні права, обрала президентом УНР М. Грушевського. Однак того ж дня Конгрес хліборобів у Києві обрав колишнього царського генерала Павла Скоропадського гетьманом України. Центральна Рада пала.

Дайте оцінку останнім політичним крокам Центральної Ради. У чому, на вашу думку, причина політичного падіння Центральної Ради? Спробуйте коротко, спираючись на конкретні факти, розкрити історичне значення Центральної Ради, уроки її діяльності.

Розгляд **другого питання** доцільно почати з аналізу гетьманського перевороту. Зверніть увагу на те, що хоча він стався за ініціативи німецького окупаційного командування, але був підтриманий громадськістю. Ніхто – ні в Києві, ні в провінції – не став на захист Центральної Ради: ліміт довір'я їй було вичерпано. 30 квітня 1918 р. було проголошено Українську Державу (замість УНР) на чолі з гетьманом П. Скоропадським. Розпочався другий етап української національно-демократичної революції.

Очоливши Гетьманат, П. Скоропадський зосередив у своїх руках усю повноту влади. У «Грамоті до всього українського народу» він проголосив себе гетьманом усієї України і оголосив розпуск Центральної Ради. У ній гетьман наголошував на правах приватної власності і обіцяв «забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці».

Цікаво, що політика гетьмана принесла деякі реальні плоди у створенні державного апарату, армії, поживленні економічних реформ, роботи банків і бірж, введені в обіг грошової одиниці – гривні. Українська Держава П. Скоропадського була визнана 30 країнами світу, у тому числі Росією. Певні успіхи були досягнуті у сфері науки і освіти: відкриті українські університети в Києві, Кам'янець-Подільську, Українська Академія Наук, більше 150 гімназій та ін. У більшості шкіл введено українську мову.

П. Скоропадський залучив до своєї влади не лише українські політичні сили, а й російських монархістів, які не були зацікавлені в існуванні незалежної України, а бачили її як плацдарм для віднов-

лення «єдиної і неподільної Росії». Сам гетьман, постійно хитаючись між цими двома політичними силами, зробив остаточний вибір на користь не більшовицької Росії. Він закликав до створення федерації України з небільшовицькою Росією і відновлення «Великої Росії». При цьому він навіть був згоден відмовитися від суверенітету Української Держави.

Підводячи підсумок даного періоду української історії, слід зазначити, що Українська Держава часів Гетьманату мала найбільш чіткі обриси держави, хоч і не зуміла (не встигла?) остаточно визначити свої кордони, прийняти Конституцію, створити власні збройні сили. Водночас це була держава, в якій переплелися характерні риси монархічної, республіканської та диктаторської форм правління. Внутрішня політика Гетьманату не могла не викликати масового незадоволення населення. П. Скоропадський у своїй політиці спирався на підтримку поміщиків, буржуазії, заможних селян, але не задовольняв інтересів та вимог широких верств населення. У таких умовах навіть безперечні досягнення уряду в міжнародних відносинах, в економіці і сфері освіти та культури дуже мало впливали на авторитет режиму.

Кінець Української Держави прискорила революція в Німеччині, вихід її з війни та діяльність нової опозиції, яку сформували представники українських національних сил соціалістичної орієнтації. 13 листопада 1918 р. вони утворили Директорію на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою. Головним завданням Директорії була підготовка збройного повстання проти гетьманської влади, у якому брали участь значні сили українського суспільства, яких не задовольняв режим Гетьманату: робітники, селяни, ліберальна і соціалістична інтелігенція, партії, рухи, представники національних меншин. Спираючись на всі антигетьманські сили, Директорія перейшла в рішучий наступ проти гетьмана. Повстанський рух охопив майже всю Україну. Втративши підтримку німецького командування, під тиском збройної опозиції П. Скоропадський склав свої повноваження, а його уряд передав владу Директорії по всій Україні.

Дайте відповідь на питання: чому влада гетьмана, яка встановила у державі певний порядок, впала майже без боротьби і опору?

14 грудня 1918 р. війська Директорії увійшли до Києва. Новий орган влади оголосив гетьмана «поза законом», всі декрети гетьмана були анульовані, а уряд розпущений. Було відновлено попередню назву держави – УНР. Охарактеризуйте заходи Директорії у сфері державного будівництва. Чому демократична, соціально спрямована програма Директорії не була реалізована? Чому невдовзі після приходу до влади Директорії проти неї почався повстанський рух та масовий перехід українських повстанців на бік радянської влади і Червоної Армії. Які причини, на вашу думку, призвели до політичних розладів у Директорії, до розпаду її армії? Чому влада Директорії, на яку покладали великі надії українці, закінчилась установленням фактичної диктатури С. Петлюри?

Добу Директорії можна охарактеризувати як невдалу спробу відродити Українську Народну Республіку і утворити єдину незалежну Соборну Україну в досить несприятливих зовнішньополітичних умовах. Директорія зіткнулась з протидією Радянської Росії, Польщі, Антанти, армії Денікіна та радянського уряду України. УНР опинилася в кільці фронтів: зі сходу наступали більшовицькі війська, на півдні – армія Денікіна та французькі війська, на заході активізувалася польська агресія. Серед керівництва самої Директорії не було єдності. Ліві на чолі з В. Винниченком були за союз з Москвою, інші з С. Петлюрою – за спільні дії з Антантою. Поряд з тим виникли внутрішньополітичні труднощі: армія УНР стала небоєздатною, не підтримали Директорію селяни. Рокажіть, чому так сталося?

5 лютого 1919 р. червоногвардійські загони увійшли до Києва. В Україні знову встановлено Радянську владу. Керівництво Директорії перебазувалося до Вінниці, а потім – до Проскурова, Рівного. Під тиском військового французького командування В. Винниченко вийшов з уряду і виїхав за кордон. Директорію очолив С. Петлюра.

У квітні 1920 р. С. Петлюра підписав угоду з Польщею про спільну боротьбу проти більшовицьких збройних сил, що знахо-

дилися на той час в Україні. 25 травня – 7 червня 1920р. було вчинено сумісний воєнний похід на Київ, але він був невдалим. 21 березня 1921 р. у Ризі підписано мирний договір між Польщею і Радянською Росією, згідно з яким до Польщі відійшли західноукраїнські землі і покладено кінець чотирьохрічному існуванню УНР.

Розгляд **третього питання** доцільно почати з подій в західно-українських землях після розпаду Австро-Угорської монархії, звернувши увагу на те, що в умовах завершення Першої світової війни у листопаді 1918 р. під тиском національно-визвольної боротьби поневолених народів Австро-Угорська імперія розпалася на кілька незалежних держав. З'явилась можливість заявити про своє прагнення утворити власну державу і в українців на західноукраїнських землях. За яких обставин і коли була проголошена Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)? За яких умов було підписано угоду про об'єднання ЗУНР і УНР в «єдину незалежну Українську Народну Республіку»? Чи мала, на вашу думку, ЗУНР реальні шанси вистояти?

Відповісти на ці питання Вам допоможе знайомство з швидким перебігом подій, кардинальною зміною ситуації (див. схему 2).

Схема 2

В жовтні 1918 р. в Австро-Угорщині відбулася революція. Імператор прийняв маніфест про федеративну перебудову імперії.	➔	В зв'язку з цим 18 жовтня 1918 р. у Львові громадські діячі Східної Галиції і Буковини створили Українську Національну Раду.	➔
Українська Національна Рада заявила про намір створити на українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, незалежну державу.	➔	Рішення Національної Ради було підтримане мітингами, демонстраціями населення, а також українськими військовими з'єднаннями, створеними у жовтні 1918 р.	➔
В ніч з 31 жовтня на 1 листопада українські військові з'єднання взяли під свій контроль стратегічні пункти Львова, Станіслава, Тернополя, Коломиї, Рави-Руської та інших міст Східної Галичини.	➔	Австрійський уряд був змушений погодитися на передачу влади у Східній Галичині Українській Національній Раді.	➔

Національна Рада призначила уряд – Тимчасовий Державний Секретаріат на чолі з К. Левицьким.	→	13 листопада 1918 р. уряд прийняв присягу і проголосив створення ЗУНР. Її територія охоплювала 70 тис. км ² , а населення налічувало майже 6 млн. осіб.	→
4 січня 1919 р. президентом республіки було обрано Євгена Петрушевича.	→	22 січня 1919 р., у Києві урочисто проголошено АКТ про об'єднання УНР і ЗУНР в єдину Соборну незалежну українську державу.	→

Політичне зближення Західноукраїнської держави з Наддніпрянською Україною дало певні практичні наслідки. Зокрема, уряд УНР надав ЗУНР грошову і військову допомогу. Однак після переговорів Петлюри з Польщею, що галичани сприйняли як зраду, у кінці 1919 р. Президент ЗУНР Є. Петрушевич денонсував Акт злуки. Основну територію ЗУНР окупувала Польща.

Отже, Західна Україна так і не змогла добитися незалежності у роки української революції.

Четверте питання доцільно розпочати з того, що у міру того, як падав авторитет Центральної Ради, серед населення все наполегливіше поставало питання про скликання Всеукраїнського з'їзду рад, який за прикладом Радянської Росії передав би владу робітникам і селянам.

4 грудня 1917 р. у Києві розпочав свою роботу Всеукраїнський з'їзд рад. Але більшість делегатів підтримала не більшовиків, а ЦР. Тоді більшовицька фракція на чолі з В. Затонським переїхала до Харкова, об'єдналась з делегатами III з'їзду рад Донецького та Криворізького басейнів і 11–12 грудня 1917 р. провела альтернативний з'їзд рад, який проголосив встановлення радянської влади в УНР та обрав Центральний виконавчий комітет рад України на чолі з Ю. Медведєвим. Було сформовано перший український радянський уряд – Народний секретаріат. З'їзд об'явив Центральну Раду і всі її закони скасованими. Україну вперше проголошено республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Наприкінці 1917 – початку 1918 р. радянську владу встановлено практично на всій

Лівобережній Україні, частині Правобережжя, Слободської України та в Криму. Але протягом лютого – березня 1918 р. її було втрачено під тиском військ німецького блоку.

У листопаді 1918 р. було створено новий Український радянський уряд. У ході війни Радянської Росії проти УНР в кінці 1918 р. на початку 1919 р. в Україні вдруге було встановлено радянську владу. 6 січня 1919 р. УНР одержала нову назву – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Юридичне оформлення радянської державності в Україні відбулося 10 березня 1919 р., коли III Всеукраїнський з'їзд рад прийняв першу Конституцію УСРР. Цей документ закріпив владу рад в Україні і визначив перехід від буржуазного ладу до соціалізму.

Уважно розглянувши схему 3, розкрийте сутність радянської політики «воєнного комунізму» і реакцію на неї українського селянства.

Схема 3

Важливо засвоїти, що політика «воєнного комунізму», яка була введена радянською владою на початку 1919 р., викликана насамперед надзвичайно складними політичними та економічними обставинами, які виникли в ході громадянської війни. У той же час вона мала сприяти планам більшовиків, прискорити світову революцію і здійснити швидкий перехід від товарно-грошових відносин до економіки без ринку і грошей.

Політика «воєнного комунізму» викликала хвилю селянського руху. Особливо могутніми були повстання селян під керівництвом отаманів Махна, Зеленого, Григор'єва та ін. Повстанський рух суттєво знесилив радянську владу. Тому білогвардійська армія генерала Денікіна у 1919 р. швидко окупувала майже всю Україну.

Втретє Радянську владу в Україні було відновлено на початку 1920 р. після розгрому армії Денікіна.

У кінці доцільно сформулювати причини поразки української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. висновки про її досягнення і історичні уроки. При цьому дуже важливо акцентувати увагу, що уроки боротьби українського народу за утворення власної держави переконливо свідчать про те, що значних політичних і соціальних результатів можна було досягти тільки за умов єдності соціального і національного рухів. І навпаки, їх роз'єднаність та використання у своїй боротьбі третіх, інколи навіть зовнішніх сил, сприяли розгортанню громадської війни, іноземної інтервенції, захопленню сусідніми державами частини українських земель і врешті, поразці національно-демократичної революції.

Питання проблемного характеру

Відомо, що в перших трьох Універсалах Центральної Ради обстоювалась національно-територіальна автономія, і лише у четвертому проголошувалась незалежність України. Чим можна пояснити цю нерішучість та непослідовність ЦР? У чому Ви вбачаєте тут протиріччя?

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте політичну ситуацію в Україні у перші дні після повалення Тимчасового Уряду і приходу до влади більшовиків.

2. Проаналізуйте діяльність Центральної Ради у 1917 – на початку 1918 рр. для розбудови української державності.

3. Підготуйте реферативну роботу про участь у політичній боротьбі в Україні М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, В. Махна (за вибором).

4. Складіть періодизацію історії Центральної Ради.

Тестові завдання

1. Яка з наведених оцінок, на Ваш погляд, найбільш реалістично характеризує мотиви рішення Центральної Ради від 9 січня 1918 р., згідно з яким УНР була проголошена незалежною державою:

- а) вимушений крок, до якого вдалася Центральна Рада, щоб врятувати свою владу в Україні;
- б) закономірний результат розвитку українського національно-визвольного руху;
- в) «гарний жест», який зробили члени Центральної Ради розуміючи, що їм не вдасться зберегти владу у своїх руках;
- г) Ваш варіант відповіді.

2. Встановіть відповідність:

а) Тимчасовий уряд	1) УНП, ТУП, УПСР, УСДРП;
б) Ради робітничих і солдатських депутатів;	2) меншовики, есери, більшовики;
в) Українська Центральна Рада.	3) кадети.

3. Головним завданням національно-демократичної революції в Україні у 1917 р. було:

- а) розв'язання питання державного самовизначення України;
- б) розв'язання аграрного питання;
- в) закінчення Першої світової війни;
- г) розв'язання завдань, перелічених у пунктах а), б), в).

4. У центрі уваги Центральної Ради влітку 1917 р. були такі проблеми:

- а) розв'язання національного питання, досягнення автономії України;
- б) розв'язання аграрного питання;
- в) соціальний захист трудящих;
- г) досягнення державної незалежності.

5. Встановіть відповідність:

а) 10 червня 1917 р.	1) III Універсал Центральної Ради. Проголошення Української Народної Республіки (УНР);
б) 3 липня 1917 р.	2) IV Універсал Центральної Ради. Проголошення незалежності України;
в) 7 листопада 1917 р.	3) II Універсал Центральної Ради;
г) 9 січня 1918 р.	4) Проголошення радянської влади в Україні;
г) 12 грудня 1917 р.	5) I Універсал Центральної Ради. Проголошення автономії України.

6. Центральна Рада стосовно жовтневих подій 1917 р. у Петрограді та приходу до влади в Росії більшовиків зайняла таку позицію:

- а) цілковито підтримала збройний переворот у Петрограді, який з точки зору українців повалив контрреволюційний Тимчасовий уряд;
- б) рішуче засудила дії більшовиків, вбачаючи в них загрозу своєму впливу в Україні;
- в) спочатку зайняла доброзичливу позицію стосовно більшовицького уряду, але з часом змінила її на негативну, зрозумівши, що більшовики не збираються ні з ким ділитися своєю владою;
- г) спочатку була вороже налаштована до захоплення влади більшовиками, але зрозумівши, що вони сприятимуть втіленню ідеї автономії України, змінила своє ставлення до них на доброзичливе.

7. Згідно з III Універсалом Україна проголошувалася:

- а) незалежною народною республікою;
- б) автономною державною одиницею у складі Російської республіки;
- в) автономною державною одиницею у складі оновленої федерації, що виникла на уламках Російської імперії.

8. Всеукраїнський з'їзд рад, який більшовики скликали в Харкові 12 грудня 1917 р., ухвалив такі рішення:

- а) визнав УНР незалежною державою;
- б) визнав УНР федеративною частиною Російської республіки;
- в) визнав владу Центральної Ради на всій території України;
- г) зі складу УНР було виключено Донецько-Криворізький регіон, на основі якого було створено Донецько-Криворізьку республіку, що ввійшла до складу Росії;
- г) проголосив створення радянської влади в Україні;

д) проголосив включення до складу УНР територій Кубані, Криму та Дону.

9. З-поміж тверджень, які розкривають причини падіння авторитету Центральної Ради в Україні навесні 1918 р., виберіть помилкові:

- а) домінування соціалістичних настроїв серед членів Центральної Ради;
- б) втрата соціальної основи внаслідок непослідовної соціально-економічної політики;
- в) відсутність регулярних збройних сил, здатних обороняти УНР;
- г) неспроможність забезпечити виконання взятих за Брестським договором зобов'язань перед Німеччиною та її союзниками;
- г) послідовна політика на збереження національно-державної незалежності УНР.

10. Встановіть відповідність:

а) УНР	1) республіка рад;
б) Українська Держава
П. Скоропадського	2) монархія;
в) УСРР	3) демократична республіка.

11. Вкажіть період існування Гетьманату:

- а) березень 1917 р. – січень 1918 р.;
- б) січень 1918 р. – квітень 1918 р.;
- в) квітень 1918 р. – грудень 1918 р.

12. Акт злуки Української Народної Республіки і Західно-української Народної Республіки було проголошено:

- а) 1 листопада 1918 р.;
- б) 22 січня 1919 р.;
- в) 25 січня 1919 р.;
- г) 26 січня 1919 р..

Навчальне видання

Бут Олександр Микитович, д-р іст. наук, професор
Шабельніков Віктор Ілліч, д-р іст. наук,
професор кафедри історії слов'ян

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ
(Деякі актуальні питання середини ІХ – початку ХХ ст.)

Навчально-методичний посібник
для студентів природничих і економічних факультетів
вищих навчальних закладів